

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

No. 3 (1) 2020

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 3 (1) 2020

Nur-Sultan

EDITOR-IN-CHIEF:

Doctor of Historical Sciences, Professor
Shaihutdinov M. Y.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Doctor of Historical Sciences, Professor
Kushkumbayev A. K.

EDITORIAL BOARD:

Qydyráli Darhan	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Samashev Z. S.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Abuseitova M. K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Sabitov Zh. M.	PhD in Political Science (Kazakhstan)
Golden Peter B.	Dr., Professor (USA)
Kradin N.N.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Erdélyi István	Doctor of Historical Sciences, Professor (Hungary)
Uzelac	PhD in History (Serbia)
Aleksandar	
Mirgaleev I. M.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Zaytsev I. V.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Petrov P.N.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Nagamine	PhD in History (Japan)
Hiroyuki	

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000
Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)
E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia
Owner: Astana International University
Periodicity: quarterly
Circulation: 500 copies

CONTENT

КОЛОНКА РЕДАКТОРА

ЭТНОГЕНЕЗ. АРХЕОЛОГИЯ. ЛИНГВИСТИКА

- Н. И. Егоров АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКСКОЙ ПАЛЕОИСТОРИИ: ПРАЯЗЫК, ПРАЭТНОС, ПРАРОДИНА. ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ.....7
- А.С. Жүнісханов «КӨКЕНТАУ» ОРОНИМІ ХАҚЫНДА26
- А. Молдахмет, Қанайбекова Э. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛА ҚАЛАСЫ МЕН БАРШЫНКЕНТТІҢ БАЛАМАЛАНУЫ34

ИСТОРИЯ УЛУСА ДЖУЧИ

- А.К. Кушкумбаев УЛУС ДЖУЧИ (ЗОЛОТАЯ ОРДА) В ИМПЕРСКОМ ИЗМЕРЕНИИ....40
- А.А. Порсин «МОҢҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІ» КІТАБЫНДАҒЫ АНТИ ЖОШЫЛЫҚ САРЫНДАР50
- Ж.М.Сабитов XV ҒАСЫР МЕН XVI ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ БИЛГІНІҢ ХРОНОЛОГИЯСЫ.....61
- З. Джунисова ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ КАЗАХСКОГО РОДА «АРГЫН».....72

Dear colleagues!

I would like to present to you the next issue of the journal "Medieval History of Central Eurasia", which is devoted to the actual problems of the ancient and medieval history of our vast region.

The Journal starts with the third part of the article published by the Russian researcher N.I. Egorov called "Actual problems of the Turkic paleo history: the proto-language, the ancestral ethnos, the ancestral homeland", in which the author invites the scientific community to discuss seven primary, neglected issues, without a proper solution of which it is impossible to competently cover the ethnic-linguacultural history of the Turkic people: 1) scientific, theoretical, and methodological aspects of the key problems of paleo history ; 2) the problems of the Turkic proto-language, the ancestral ethnos and the space-time localization of the Turkic ancestral home; 3) the history of the Turkic-Mongolian ethnic-linguacultural relations and the Altai hypothesis; 4) the concept of a proto-Turkic ethnic-linguacultural universe; 5) Circum-Gobi historical and cultural province as the ancestral home of the Turks on the eve of the primary disintegration; 6) the problems of the ethnic-linguacultural history of the Circum-Gobi province in the 1st millennium BC; 7) ethnic-linguacultural history of the Circum-Gobi province in the 2nd half of the 1st millennium BC. The article published by N.I. Egorov is polemical, but, perhaps, this will bring an extensive scientific discussion about the problems of Turkic paleo history.

The article published by A.S. Zhuniskhanov based on oral and written sources highlights the etymology and historical prerequisites of the formation of Mount Kokentau in the administrative territory of Semey.

The article published by A. Moldakhmet and E. Kanaybekova is devoted to the medieval settlement of Kyshkala, located 2 km from the village of Kogalykol in the Syrdarya district in Kyzylorda region, is also of great importance. Based on an analysis of a wide range of sources and scientific literature, the authors of the article conclude that Kyshkala and Barshynkent are the same cities.

The central place in the third issue of our journal is traditionally given to articles devoted to the history of Ulus Jochi (Golden Horde). This is an article published by A.K. Kushkumbayev "Ulus Jochi (Golden Horde) in the imperial dimension." The author reasonably claims that the creation of Ulus Jochi took place simultaneously with the formation of the empire of Genghis Khan at the beginning of the 13th century. The author covers in detail the reign of Jochi

himself, as well as the domestic and foreign policy of subsequent rulers, among whom were Batu, Guyuk, Berke, Mengu-Timur, Tuda-Mengu, Tula-Buga, Tokta, Uzbek, Janibek, and Berdibek.

The researcher concludes that the Golden Horde was a state that combined a nomadic and sedentary socio-economic way of life, a synthetic culture and way of life, as well as an original political system of power. The state organization of the Golden Horde included both central institutions and regional administrations, an extensive bureaucratic, and fiscal apparatus. The political structure of the Golden Horde was dominated by groups associated with the state service and serving military service. Public relations were regulated based on the "Great Yasa".

The historian notes that the Jochid dynasty controlled important northern sections of the Silk Road and the central part of the Eurasian space. The Golden Horde military-political power was a serious geopolitical factor for close and distant neighbors, so the Golden Horde played a key role in the system of interstate relations for a long time.

There are two plots discussed by the author from the "Secret History of the Mongols" about Jochi and his son and heir Batu in the article published by the Russian researcher A.A. Porsin "Anti-Juchid motives" from the book "The Secret Chronicle of the Mongols".

First, there is a family council before the start of the Mongol-Khorezm war, at which there was a conflict between Jochi and Chagatai, after which Ogedei was declared the heir of Genghis Khan.

Secondly, there is a plot about a quarrel between Batu on the one hand, and Guyuk, Buri and Kharkasun on the other, which arose at a feast after the occupation of Rus, the Kipchaks and the capital of the Caucasian Alans Magas, after which Guyuk was sent to Ogedei and received a humiliating reprimand from his father.

The author of the article concludes that both plots were designed by the author or editor of the source with certain political motives, and a similar methodology was used. In other words, the Source Editor took a real conflict known among the Mongol elite and placed it within the social, political, and chronological context to show the inability of any of the Chingizid clans, except the Tuluids, to effectively rule the empire.

The third issue of our journal ends up with the article published by Zh.M. Sabitov, which is dedicated to the chronology of the reign of the Kazakh khans. The historian notes that a single period of the era of the Kazakh Khanate covers the period from the middle of the 15th to the beginning of the 18th century. In the first

period, which lasted 250 years, seventeen khans were in power. In the 15th century, three khans (Kerey khan, Zhanibek khan, and Buryndyk khan) hold the reins of government, in the 17th century - five khans, and in the 16th century - nine khans.

* * *

The medieval history of Central Eurasia is a broad and unexplored research area. In the process of searching for solutions to certain scientific problems, more and more questions of a theoretical, methodological, and source study arise. We are convinced again and again of the need for interdisciplinary approaches, especially when it comes to the history of the Ulus Jochi and the Kazakh Khanate. In solving the most important issues of the Kazakhstani medieval studies, we count on a broad dialogue between domestic and foreign scientists.

**Editor-in-Chief
Shaihutdinov M.Y.**

IRSTI 03.81.99

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКСКОЙ ПАЛЕОИСТОРИИ: ПРАЯЗЫК, ПРАЭТНОС, ПРАРОДИНА. ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ

Н. И. Егоров

Чебоксары, Чувашская Республика, Россия

Abstract. В заключительной части статьи на основе анализа многочисленных источников и соответствующей научно-исследовательской литературы рассмотрены основные этапы этнолингвокультурной истории Циркумгобийской историко-культурной провинции с середины II тысячелетия до н.э. до середины I тысячелетия до н.э. Автор не только дает оригинальную трактовку истории Циркумгобийской провинции, но и предлагает ряд рекомендаций по изучению тюркской палеоистории.

Keywords: прототюркский этнолингвокультурный универсум, прародина, Циркумгобийская историко-культурная провинция, жуны и ди, жунди, дунху, праогузы и праогуры, огурский этнолингвокультурный горизонт в истории Евразии.

Introduction. *Прототюркский дискурс.* Эпоха палеометалла в Циркумгобийской историко-культурной провинции ознаменовалась существенными социально-экономическими изменениями, создавшими условия для улучшения качества жизни и, как следствие, демографического роста. Примерно в середине II тысячелетия до н.э. в Центральной Азии наступил период очередного климатического пессимума. Аридизация климата превратила просторы Монгольского плато в травянистые степи пустыни Гоби. Природные катаклизмы в совокупности с общей тенденцией разделения способов производства решительно сдвинули хозяйственный тип жизнеобеспечения популяций Внутренней (Срединной) Азии от присваивающей экономики на основе охоты, рыболовства и собирательства к производящей на основе земледелия и животноводства.

В долинах рек на юго-западе Маньчжурии в этот период сохранялось традиционное земледелие, а на территории Циркумгобийского региона, где климатические условия не способствовали интенсивному земледелию, охотники-собиратели постепенно начали осваивать навыки кочевого скотоводства. Благо, именно в этот период южный и северо-западный секторы Циркумгобийской историко-культурной провинции начали осваивать откочевавшие с запада индоиранские пасторальные племена, оставившие на юге «скифоидные» памятники ордосской культурно-исторической общности, а на севере – памятники культуры херексуров и оленных камней.

Discussion. К этому времени можно отнести доступный обзор с высоты современной тюркской социально-гуманитарной науки наиболее ранний этап формирования ядра прототюркского этнолингвокультурного универсума, и локализовать прародину прототюрков в юго-восточном секторе Циркумгобийского региона. Здесь, в бассейнах рек Ляохэ и Ляохахэ, впадающих в Ляодунский залив, природно-климатические условия допускали пахотное земледелие китайского типа, но дальше к северу и западу начинались степи и гряды лесистых гор, более подходящие для занятий охотой, рыболовством и собирательством.

Очевидно, определённая часть прототюрков уже в эпоху энеолита или даже раньше была знакома с примитивным земледелием. Об этом свидетельствует наличие в большинстве из известных тюркских языков названий основных сельскохозяйственных культур, в частности, наиболее рано окультуренных из них – проса и полбы [1].

Специалистам хорошо известно, что родиной проса является Северный Китай. Уже одно это является неопровержимым свидетельством в пользу локализации тюркской прародины в пределах юго-восточного сектора Циркумгобийской историко-культурной провинции. Но гораздо более важную роль в формировании на рубеже II-I тысячелетий до н.э. прототюркского этнолингвокультурного континуума сыграло проникновение в западный, южный (район между пустыней Гоби и Великой китайской стеной) и северный (район Западной Монголии) секторы Циркумгобийской историко-культурной провинции пасторальных племён с северо-запада.

На севере Китая в эпоху Чжоу, как, впрочем, и в эпоху Шан (*Инь*), проживали многочисленные племена разного этнического происхождения. Согласно китайской историографической традиции, все эти родоплеменные подразделения считались «варварами», отличными по языку и культуре от шанских, чжоуских и других «истинно китайских» племён. Большая группа обитавших к северу от Западной Чжоу племён в одновременных китайских письменных источниках обычно объединяется под собирательным термином *ди*, а многочисленные воинственные племена, обитавшие за северо-западной периферией Чжоу, обычно именуются *жунами*. Несомненно, это были условные обозначения двух разных этнокультурных популяций, а не этнонимы конкретных племён или племенных союзов, хотя при необходимости древнекитайские хронисты пытались терминологически различать отдельные группы варваров с помощью дополнительных комбинированных «этнонимических» синтагм. В источниках эпохи Чжоу упомянуты более ста племенных подразделений *жунов*, кочевавших в долинах рек на северо-западе от границ княжества Цинь.

Если взглянуть на этноязыковую карту Циркумгобийской историко-культурной провинции рубежа II-I тысячелетий до н. э. с высоты птичьего полёта, нетрудно заметить, что в указанном регионе тогда были представлены только две языковые общности – прототюркская на севере от Западной Чжоу и индоиранская – на западе. Заметных следов каких-либо других языков в Циркумгобийском регионе не обнаруживается вплоть до монгольской эпохи. В работах историков часто муссируется умозрительная идея о существовании в этом регионе множества языков даже во времена сюннуского великодержавия, но всё это – от лукавого. Реально в регионе представлены только две языковые семьи – тюркская и индоевропейская (конкретно – восточноиранская группа индоиранских языков). Теоретически можно допустить функционирование в регионе каких-то давно вымерших языков, но пока не будут выявлены их реальные следы в топонимии региона или в живых тюркских языках (*увь, восточноиранские языки Внутренней Азии до наших дней не сохранились*), говорить о каких-то неизвестных вымерших языках Циркумгобийского региона нет никаких оснований.

В последние три-четыре десятилетия российскими, китайскими и монгольскими археологами проведены масштабные археологические исследования комплексов культуры плиточных могил (включая древности дворцовой и дунбэйской культур) в Восточной Монголии, Хэйлунцзяне, Дунбэе, Гирине, а также археологических культур эпохи бронзы и раннего железного века в провинциях Ляонин, Хэбэй, Шаньси, Шэньси и в Автономном районе Внутренняя Монголия, относящихся преимущественно к так называемой культуре «ордосских бронз» (или к «ордосской культурно-исторической общности эпохи бронзы»). Введённые в научный оборот новые материалы имеют исключительно важное значение для понимания сути происходивших в эпоху раннего железа в очерченном регионе Внутренней Азии сложных и противоречивых процессов этнолингвокультурогенеза.

Открытия археологов позволили взглянуть на этнолингвогенетические процессы, происходившие в Циркумгобийской историко-культурной провинции 3000 лет назад «незамутнённым» взглядом. Примерно на рубеже II-I тысячелетий до н.э. в юго-

восточном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции столкнулись два этнокультурных континуума: автохтонный прототюркский и пришлый с запада индоиранский (восточноиранский). Это были две заведомо неродственные этнолингвокультурные общности – у них контрастно всё: и физический облик, и культура (первичного производства и жизнеобеспечения), и языки.

В палеоисторических древностях Циркумгобийской историко-культурной провинции российские и китайские археологи на современном этапе изученности региона выделяют по меньшей мере две крупные археологические культуры: *культуру плиточных могил* – в восточном секторе провинции и *культуру ордосских бронз* – в южном. Эти две территориальные группы археологических древностей Циркумгобийского региона коррелируют с зафиксированными в китайских нарративных источниках эпохи Чжоу (XI–III вв. до н.э.) крупными этнокультурными общностями, обитавшими к северу от древнекитайских царств: племенами группы *ди* – на востоке и племенами группы *жуны* – на западе. Этнокультурная идентификация этих двух крупных племенных сообществ, каждая из которых была скреплена самобытными внутриэтническими традициями, устанавливается на основе подробного анализа конкретных артефактов и явлений, добытых из соответствующих археологических комплексов, а также, в известной степени, по антропологическим параметрам краниологического материала: в плиточных могилах, рассредоточенных главным образом на исторической территории расселения племён группы *ди*, захоронены представители «северной сибирской ветви большой монголоидной расы» [2], а в некрополях культуры ордосских бронз погребены европеоиды памиро-ферганского антропологического типа.

Нарративные источники времён династии Чжоу достаточно подробно освещают происходившие за северными границами древних китайских царств политические коллизии, главными актёрами которых были названные этносоциальные сообщества. Внимательное изучение китайских источников показывает, что на юго-востоке Циркумгобийской историко-культурной провинции в эпоху Чжоу (*традиционная датировка – 1122–256 гг. до н.э.; новая датировка – 1066–221 гг. до н.э.*) происходили сложные конвергентно-дивергентные этнолингвокультурные процессы, характеризующиеся масштабными перемещениями мобильных групп населения, микшированием, ассимиляцией, дроблением дифференциацией и т.д. Сохранилось много китайских нарративов, повествующих о происходивших в этом регионе на протяжении почти всего I тысячелетия до н. э. разновекторных процессах.

Этноархеологи, изучающие древности Циркумгобийской историко-культурной провинции эпохи бронзы и раннего железного века, имеют возможность в той или иной мере использовать в своих теоретических построениях данные диахронической лингвистической компаративистики, полученные в результате сравнительного историко-генетического изучения лексики тюркских языков, а также субстратный топонимический материал исследуемого региона [3]. Анализ тюркской лексики методами лингвистической палеонтологии привёл специалистов к заключению, что «этнос-носитель пратюркского языка периода распада (обратите внимание на выражение «период распада», которое указывает на прототюркское состояние в нашем понимании – *Н. Е.*) обитал в регионе, с одной стороны, достаточно гористом, с другой стороны, содержащем и степные ландшафты; среди растений и животных, с которыми сталкивались пратюрки, встречались и виды, характерные для южной тайги, и типичные степные. Всё это и указанные выше особенности пратюркской культуры периода распада общности по языковым данным явно согласовались бы с помещением прародины тюрков в южную, таёжно-степную часть Саяно-Алтая» [4]. Необходимо сразу же отметить, что палеонтологический анализ лингвистического материала проведён крайне поверхностно и недостаточно квалифицированно, выбор южной части Саяно-Алтайского нагорья основывается

исключительно на глубоко укоренившейся априорной традиции. На основании приведённых репрезентативных данных лингвистической палеонтологии (изобилие терминов для различных частей горной системы, специальные слова со значениями «переваливать через горы», «северный / южный склон», «ковыль», «дрофа») прототюркскую прародину с таким же, если не с большим, успехом можно локализовать на любом участке степного пояса Евразии – от Большого Хингана на востоке до Карпат на западе. Гораздо более подходящим претендентом на прототюркскую прародину периода распада представляется мне, скажем, северо-восточный и юго-восточный секторы Циркумгобийской историко-культурной провинции – ареал распространения культуры плиточных могил.

Пратюркская этнолингвокультурная общность, видимо, формировалась в I тысячелетии до н. э. в пределах обширного Циркумгобийского региона, охватывающего территории Забайкалья, Восточной Монголии и Южной Сибири между Байкалом и Большим Хинганом, а также нынешние провинции Северного Китая от Ганьсу до Ляонина, включая Автономный район Внутренняя Монголия. Не случайно археологи указывают на многочисленные параллели между «скифоидными» культурами южного сектора Циркумгобийской историко-культурной провинции («верхнего слоя Сяцзядянь», наньшаньгэнь, шиэртаинцзы, юйхуанмяо, маоцингоу, таохунбала, янлан и др.) и синхронными культурами Забайкалья (в частности, дворцовой, дунбэйской) [5].

Выявленные археологами аналогии в погребальной обрядности и вещевом инвентаре между культурами «верхнего слоя Сяцзядянь, плиточных могил восточного сектора Циркумгобийской провинции, каменных ящиков Дунбэя и дворцовой группой погребальных памятников, по мнению специалистов, скорее всего указывают на близкородственные отношения носителей этих культурных традиций. В эпоху существования культуры плиточных могил (XIII–IV вв. до н. э.) и культуры «верхнего слоя Сяцзядянь» (IX–IV вв. до н. э.) в восточном секторе Циркумгобийской провинции была представлена только одна этнолингвокультурная общность – прототюркская. С.М. Акимбеков отмечает, что «...население Восточной Монголии, расположенной между Западной Монголией и Маньчжурией, как раз и являлось носителем прототюркских языков» [6].

Важно иметь в виду, что в это же время происходит перманентная инвазия сначала индоиранских, позднее восточноиранских пасторальных племён скифо-сакского круга в южный сектор Циркумгобийской провинции. В Древнем Китае уже в эпоху Шан (Инь) (около начала XVII–около XI вв. до н. э./ около 1600–около 1050 гг. до н. э.) зафиксированы культурные интерференции (включая колесницы и соответствующие слова) индоевропейского происхождения. Уже во II тысячелетии до н. э., если не раньше, за пределами северных границ древнекитайских царств перманентно появлялись прибывающие с северо-запада индоиранские, восточноиранские и, вероятно, тохарские племена с присущей им «скифоидной» пасторальной культурой [7].

С восточноиранскими кочевыми племенами (*жунами* китайских источников) традиционно аффилируются археологические памятники так называемой «культуры ордосских бронз», которую, по моему убеждению, следует рассматривать в рамках ордосской культурно-исторической общности эпохи бронзы и раннего железного века (обзор основных комплексов культуры ордосских бронз) [8].

Исследования археологов показывают, что в юго-восточном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции, как раз в том районе, где сформировались «скифоидные» культуры (культура «верхнего слоя Сяцзядянь», культуры наньшаньгэнь, юйхуанмяо, маоцингоу, таохунбала и др.) в первой половине I тысячелетия до н.э. происходило интенсивное взаимодействие автохтонного прототюркского и

пришлого с северо-запада восточноиранского населения скифо-сакского круга. Именно симбиоз этих двух основных этнолингвокультурных общностей и привёл к середине I тысячелетия до н. э. к первому из известных распаду прототюркского этнолингвокультурного универсума на две филы – пратюркскую (праогузскую) и праогурскую (прабулгарскую). Важно отметить, что китайские хронисты довольно чётко разграничивают эти две филы терминологически: пратюрков они обозначают термином *линьху* (букв. «лесные варвары»), а праогузов – *дунху* (букв. «восточные варвары»).

С.М. Акимбеков по этому поводу пишет: «Очень важно отметить, что начиная с эпохи неолита линия, условно разделяющая в Монголии монголоидное и европеоидное, а также очень похоже, что и ирано- и прототюркоязычное население, оставалось неизменной вплоть до середины I тыс. до н. э. Даже переход к кочевому скотоводству, который существенно повлиял на мобильность племён, в течение больше чем тысячи лет не оказал существенного влияния на расположение населения на территории Монголии» [9].

Алтай, тем более Горный, не может претендовать на прототюркскую прародину по целому ряду причин. Во-первых, китайские исторические источники эпохи Чжоу локализуют племена группы *ди* – наиболее вероятных предков тюрков – в юго-восточном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции. Во-вторых, в «пратюркское» время археологи отмечают густую сеть исключительно «скифоидных» древностей не только в Саяно-Алтайском регионе, но и гораздо восточнее, вплоть до Центральной Монголии, а «тюркский след» в археологии Южной Сибири начинает проявлять себя только в древнетюркское время. Поэтому А.В. Дыбо была вынуждена констатировать, что прародину тюркских народов в последнее время всё чаще помещают «в северо-западную часть Центрально-Азиатского плато, между горами Алтая и северной частью Хинганского хребта. С юго-восточной стороны они находились в тесном контакте с монгольскими племенами, с запада их соседями были индоевропейские народы бассейна Тарима, с северо-запада – уральские и енисейские народы, с севера – тунгусо-маньчжуры» [10]. К этому следует добавить, что «в северо-западной части Центрально-Азиатского плато» (т.е. в северо-западном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции, по нашей терминологии) китайские хронисты примерно с начала III века н.э. фиксируют племена конгломератной конфедерации *Телэ*, т. е. *огузов* и *огуров* (=уйгуров), а собственно «тюрки» (*туцзюэ* китайских источников) появляются в этом регионе только в VI веке н.э. Племена Телэской конфедерации – *он-огур*ы и подвластные им *токуз-огуз*ы – в северо-западном секторе Циркумгобийской провинции появились, судя по всему, в период сюннуского великодержавия. Кстати, огурские племена вплоть до XII века кочевали и в степях северо-восточного и восточного секторов Циркумгобийского региона, и только с образованием Великой Монгольской империи (*Yeke Monggol Ulus*) окончательно ассимилировались в составе формирующегося монгольского этноса. Что же касается монголоязычных племен, то западнее Больших Хинган их не было ни в пратюркскую эпоху, ни в древнетюркское время. Исторические предки монголов в Восточном Забайкалье появляются не раньше XI века н. э. До этого времени они обитали восточнее Малого Хингана, в бассейне Сунгари [11]. Тунгусо-маньчжурские племена в прототюркскую эпоху находились в пределах современной Хабаровской области.

Локализацию прототюрков в северо-западной части Центрально-Азиатского плато отвергают довольно хорошо изученные ранние китайско-тюркские этнолингвокультурные контакты: в прототюркскую эпоху интересы древнекитайских царств не простирались далее юго-восточного сектора Циркумгобийской провинции и в любом случае не могли достичь пределов северо-западного сектора. Поэтому современные исследователи всё чаще начали говорить о локализации прародины прототюрков в районе Ордоса. Так, например, Ю.В. Норманская в результате анализа флористической лексики тюркских

языков методами лингвистической палеонтологии пришла к убеждению, что «...очень надежно для праторкского языка реконструируются названия дуба, клёна, винограда, ясеня и сливы / абрикоса, которые не растут в Саяно-Алтайском регионе, но встречаются в китайской провинции Шаньси, мы предполагаем, что какое-то весьма продолжительное время тюрки жили на Ордосе» [12]. Вместе с тем китайские династийные хроники однозначно свидетельствуют, что где-то в III в. до н. э. в район Ордоса переселилось выделившееся из группы *дунху* небольшое племя, которое на новом месте получило от южных соседей уничижительное прозвище *сюнну* – «строптивые рабы» (на страницах специальной литературы чаще встречается предложенный Н.Я. Бичуриным перевод «злые рабы»), а до них здесь господствовали *юэчжи*. А это значит, что район Ордоса не может считаться изначальной прародиной прототюрков. Факты неопровержимо говорят о том, что прототюркский этнолингвокультурный универсум сформировался значительно восточнее и южнее Алтая, на территории восточной периферии евразийских степей. Прародину прототюрков, как уже было отмечено не раз, следует искать в пределах южного и восточного сектора Циркумгобийской историко-культурной провинции.

В настоящее время любому профессиональному историку или лингвисту-компаративисту, подходящему к изучению тюркской палеоистории непредвзято, понятно, что древнейшие этапы этнолингвокультурогенеза прототюрков имели место быть в восточной периферии Великой Евразийской степи, который я условно обозначаю термином «Циркумгобийская историко-культурная провинция». На повестке дня диахронической тюркологии на современном этапе её развития стоит задача создания новой историософской концепции как наиболее подходящего инструментария познания древнейших дописьменных этапов эволюции прототюркского этнолингвокультурного универсума и установления его места в общей истории народов Евразии. К большому сожалению, социально-гуманитарная сфера ориенталистики пока ещё не имеет сколько-нибудь целостного описания этнолингвокультурной истории кочевников Центральной Азии (Срединной Евразии). Тюркская историография не может похвастаться фундаментальными теоретическими исследованиями закономерностей исторической эволюции тюркской цивилизации в тесном взаимодействии с сино-тибетским, индоиранским, монгольским и прочими этнолингвокультурными континуумами древности и средневековья. Но уже сейчас ясно, что на протяжении всей доступной обозрению истории на просторах аридной зоны Евразии происходили сложные процессы конвергенции, интерференции, симбиоза, синтеза и ассимиляции восточноиранских (скифо-сакских) и тюркских (огузских и огурских / уйгурских) и других этнолингвокультурных континуумов.

Подробное знакомство с китайскими историческими источниками эпохи Шан (Инь) (XVII–XI вв. до н. э.) и эпохи Чжоу (XI–III вв. до н. э.) показывает, что на обширных горно-степных территориях к северу от древних китайских царств кочевали племена, которые китайскими хронистами объединялись в два крупных этнолингвокультурных универсума: *ди* – на территории юго-восточного сектора Циркумгобийского региона и *жуны* – на территории юго-западного. С племенами группы *ди* связаны археологические памятники т. н. «культуры плиточных могил» (XIII–IV вв. до н. э.), а с племенами группы *жун* – памятники т. н. «культуры ордосских бронз» XIII–VI вв. до н. э. («скифоидные» археологические культуры «верхнего слоя Сяцзядянь», наньшаньгэнь, юйхуанмяо, таохунбала, маоцингоу, янлан и др.), которые я предлагаю объединить под обобщающим названием «памятники ордосской культурно-исторической общности эпохи бронзы и раннего железного века» (сокращённо «ордосская КИО»). Следовательно, тюркскую прародину для рубежа II–I тысячелетий до н. э. с достаточным на то основанием можно локализовать в пределах юго-восточного сектора Циркумгобийского региона. После

освоения от западных соседей навыков ведения интенсивного хозяйства на основе кочевого скотоводства прототюрки начали распространяться на север вплоть до Забайкалья (дворцовская культура) и на запад, в сторону Ордоса. Очевидно, что комплексное изучение этнолингвокультурной истории восточного и южного секторов Циркумгобийского региона следует начать с исследования процессов активного взаимодействия между собой прототюркского и индоиранского этнолингвокультурного универсумов.

В богатом арсенале социально-гуманитарной сферы современной ориенталистики накопилось много релевантного эмпирического материала, позволяющего уверенно идентифицировать *ди* китайских источников эпохи Чжоу с прототюрками, а *жунов* – с мигрировавшими с северо-запада восточноиранскими племенами скифско-сакского круга, которые начиная с рубежа II-I тысячелетий до н. э. волна за волной перемещались по степям Срединной Евразии на восток, доходя порой до берегов Ляодунского залива. Примерно с конца эпохи Шан (Инь) (около начала XVII – около XI вв. до н.э. / около 1600 – около 1050 гг. до н. э.) в южном секторе Циркумгобийского региона развиваются процессы взаимодействия, конвергенции и симбиоза пришлого восточноиранского населения (*жунов* китайских источников) с автохтонными прототюркскими племенами (*ди* китайских источников) [13]. К середине I тысячелетия до н. э., видимо, завершается ассимиляция *жунов* в прототюркской среде. Во всяком случае, в китайских нарративных источниках «уже в начале периода «Вёсен и Осеней» варваров в целом обозначали такими сочетаниями, как *жуны-ди...*» [14], то есть появляется комбинированный собирательный этнонимический термин *жунди*. Под этим термином, очевидно, следует понимать тюркизированных *жунов*, говоривших на особом огурском наречии тюркского языка. Таким образом, выясняется, что уже к середине I тысячелетия до н. э. прототюркский этнолингвокультурный универсум (или праэтнос) распался на две филы, которые условно можно обозначать как **праогузскую** (*пратюркскую* с *Şaz*-языком) и **праогурскую** (*пратбулгарскую* с *Lir*-языком).

Внимательное и непредвзятое изучение древнекитайских династийных хроник и других нарративных источников позволяет достаточно объективно проследить географические ареалы формирования прототюркского этнолингвокультурного универсума, филиации пратюркской (*линьху* китайских источников) и праогурской (*дунху* китайских источников) ветвей, а также пути их миграций, по крайней мере, в пределах Циркумгобийской историко-культурной провинции, начиная с глубокой древности (по крайней мере, с эпохи Чжоу согласно традиционной китайской исторической периодизации) и до развитого средневековья. Примерно в переходную эпоху от палеометалла к раннему бронзовому веку в юго-восточном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции начинают развиваться процессы взаимодействия автохтонных прототюркских племён (*ди* китайских источников) с мигрировавшими с северо-запада индоиранскими и восточноиранскими племенами мобильных скотоводов (*жунами* китайских источников). Встреча прототюркских популяций бродячих лесных охотников (*линьху* китайских источников) с индоиранскими номадами на рубеже II-I вв. до н. э. оказалась эпохальной и отразилась на всех сторонах жизни прототюркских племён. Особенно принципиальную, я бы сказал, даже кардинальную, роль она сыграла в процессе формирования самостоятельной огурской этнолингвокультурной общности и её выделения от прототюркского ствола. В регионах активных контактов часть прототюркских племён переходит от экстенсивного, присваивающего типа хозяйства (на основе охоты, рыболовства и собирательства) на интенсивный, производящий (на основе кочевого скотоводства). Это приводит к демографическому взрыву в среде освоивших скотоводство прототюрков *ди*, что, в свою очередь, запускает механизм ассимиляции пришлых *жунов* в среде численно преобладающих местных *ди*. Примерно с середины I

тыс. до н. э. на страницах китайских династийных хроник эпохи Чжоу появляется «гибридный» этнонимический термин *жунди*, что, по моему мнению, сигнализирует о полной ассимиляции *жунов* в среде автохтонных *ди*.

С. М. Акимбеков поэтому поводу пишет: «Очень похоже, что таким образом древние китайцы отражали своё восприятие взаимодействия и контактов, которые наверняка происходили между племенами, проживавшими вокруг Китая в пограничных зонах по соседству друг с другом». Более того, он полагает, что «...это могло быть связано с объединением разными племенами усилий для достижения тех или иных политических целей или их смешанное проживание на одной определённой территории, ставшее, в частности, результатом переселений. Чжоусцы наверняка фиксировали все эти перемены. Со своей стороны, с помощью использования комбинированных названий они как раз и могли отражать произошедшие у соседей изменения» [15].

Вскоре название *жунди* вытесняется со страниц китайских исторических анналов этнически индифферентным собирательным термином *ху* (букв. «инородцы»), часто переводится как «варвары»). Китайские нарративные источники не содержат конкретных данных о языке «северных варваров» *бэйху* (в том числе и племён группы *дунху* – «восточных варваров»). В.С. Таскин предпринял попытку сопоставить в качестве гомогенных некоторые из представленных в древних китайских источниках в иероглифической транслитерации «дунхуские» глоссы с близкими по звучанию словами современных монгольских языков и на этой основе установить «этническое родство племён, входящих в группу *дунху* и их связь с монголами» [16]. Однако большинство лексических сближений В. С. Таскина не выдерживает лингвистической критики, поэтому не могут быть приняты всерьёз. Тем не менее, исследователи ранних этапов этнополитической истории Циркумгобийского региона, большинство из которых, по вполне понятным причинам составляют этноархеологи, вопросам этноязыковой принадлежности древних племён Внутренней Азии не уделяют должного внимания, а этноязыковую атрибуцию «этнонимической» номенклатуры древнекитайской историографии производят произвольно, по принципу «хочется». Поэтому в тех случаях, когда совершенно некомпетентные в вопросах сравнительного историко-генетического языкознания исследователи пытаются прибегнуть к лингвистической аргументации своих предвзятых интуитивных (а чаще просто «соблазнительных») предположений, невольно думаешь, что было бы лучше, если бы они этого не делали.

Стоило бы, конечно, провести, во-первых, квалифицированный историко-генетический анализ всех сохранившихся в древних китайских источниках «варварских» глосс на предмет выяснения их истинной языковой принадлежности и, во-вторых, сопоставительные исследования скудных языковых данных со сведениями других отраслей социально-гуманитарной науки. Однако, к сожалению, археологическое наследие «северных варваров» в тюркологии пока не нашло должного внимания, а антропологические и генетические материалы древних «хуских» популяций весьма скудны, чтобы не сказать большего.

В конце периода Чуньцю («Весны и Осени»; традиционная датировка – 722-481 гг. до н. э., новая датировка – 770-476 гг. до н. э.) китайцы для обозначения всей совокупности северных пасторальных соседей стали использовать этнически индифферентный термин *ху* (букв. «инородец»), при этом строго разграничивали северных (кит. *бэйху*), лесных (кит. *линху*) и восточных (кит. *дунху*) инородцев. Подробный анализ доступных китайских источников периода Чжаньго («Сражающиеся царства»; традиционная датировка – 403–221 гг. до н. э., новая датировка – 475-221 гг. до н. э.) показывает, что под термином *дунху* китайские хронисты подразумевали большую группу огурских тюркских племён, главными из которых являются *ухуань* (= огуры),

сяньби (= сабиры), *сюнну*, *мужун*, *цифу*, *туфа*, *шивэй*, *кумоси*, *кидань*, *туюйхунь*, *жужжань* и другие племена (Таскин, 1984), сыгравшие огромную роль в дальнейшей истории степной Евразии и сопредельных северных и южных регионов вплоть до монгольской эпохи. Есть основания считать *линьху* предками праогузов (= пратюрков), а *дунху* – предками праогузов (= прабулгар).

Следовательно, выясняется, что распад прототюркского этнолингвокультурного универсума на две филы – «огузскую» и «огурскую» произошёл несколько раньше середины I тыс. до н. э. в юго-восточном секторе Циркумгобийской провинции. Главной причиной образования огурского тюркского *Lir*-языка стало освоение жунами огузского тюркского *Şaz*-языка. Характерные признаки огурского наречия образовались в результате приспособления стандартного тюркского языка огузского типа к артикуляционно-акустическим навыкам *жунов*, говоривших на одном из восточноиранских наречий. Здесь важно заметить, что «индоиранские языки, как впрочем и индоевропейский праязык, не знали звонкого *z* в медиальной и финальной позициях, и по этой причине при переходе на тюркский язык «карасукцы» на месте тюркского звонкого *z* стали произносить близкий по месту образования дрожащий сонант *r*» [17].

Таким образом, выясняется, что огурский язык булгаро-чувацкого типа возник в юго-восточном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции в ходе ассимиляции индоиранских племён в тюркских популяциях, говоривших на идиомах стандартного тюркского (огузского) типа. Проще говоря, когда восточноиранские племена осваивали тюркский язык, они приспособливали его к особенностям своего артикуляционного аппарата. Выходит, что огурское тюркское наречие по сути своей является продуктом иранского акцента в тюркской речи восточноиранских племён (*жунов* китайских источников). Но реальная этносоциальная ситуация в Циркумгобийской историко-культурной провинции, естественно, была намного сложнее, чем пунктирно обозначенная в приведённом схематическом изложении.

Ф. Барт определил четыре варианта ситуаций эколого-экономического характера, в зависимости от которых вырабатывается та или иная стратегия хозяйственно-экономического и социально-политического поведения этнических сообществ [18]. С разработанной Ф. Бартом парадигмой хорошо соотносится сложившаяся в Циркумгобийской историко-культурной провинции в I тысячелетии до н. э. хозяйственно-экономическая и этносоциальная ситуация. Прототюркские (*ди* китайских источников) и индоиранские (восточноиранские) (*жуны* китайских источников) группы на рубеже II-I тысячелетий до н. э. или в эпоху Западная Чжоу (1122–771 гг. до н. э.; новая датировка – 1027–771 гг. до н. э.) по традиционной китайской хронологии, очевидно, занимали отдельные экологические ниши в окружающей среде: *ди* промышляли охотой в горно-таёжных районах, а *жуны* пасли свои стада в степных просторах и предгорьях. При такой ситуации конкуренция за ресурсы между ними была минимальной.

На первом этапе контакты между автохтонными прототюрками и индоиранскими (восточноиранскими) иммигрантами с северо-запада, несмотря даже на чересполосное расселение и совместное проживание в маргинальных зонах, очевидно, была весьма ограниченной и сводилась в основном к взаимному товарообмену. Касаясь этого вопроса, С. М. Акимбеков пишет, что «...в степях Монголии не было активных политических процессов, которые могли бы привести к перемещениям населения. Например, в степях к северу от Китая до создания государства Хунну не отмечено появления крупных объединений, стремящихся к гегемонии над всей степью. Более того разные племена смогли сформировать между собой чёткую географическую границу, что было отмечено в археологических находках. Соответственно существовало определённое равновесие сил, скорее всего, обусловленное отсутствием необходимости у различных племён конкурировать между собой. Причём это справедливо не только по отношению к

конкуренции за всегда необходимые для ведения кочевого хозяйства свободные пастбища, но и к политической конкуренции за доминирование в Степи... Другими словами, племенам не нужно было бороться друг с другом за занимаемые ими в Степи место, столетиями их вполне устраивало имеющееся распределение территорий» [19].

Обилие индоиранских заимствований в скотоводческой терминологии подсказывает, что прототюрки уже в это время познакомились с домашним животноводством. На втором этапе, когда значительная часть прототюрков, проживавших в юго-восточном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции, осваивает пасторальную культуру, ситуация, очевидно, осложняется. В связи с перманентным нарастанием конкуренции за владение более продуктивными пастбищами относительно мирные взаимоотношения прототюрков с восточноиранскими соседями, надо полагать, во фронтальных зонах перерастают в военные конфликты, которые время от времени переходят и в другие районы. Китайские источники показывают, что уже к середине I тысячелетия до н. э., т. е. примерно к концу периода Чуньцю (новая датировка – 770-476 гг. до н. э.) в юго-восточном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции прототюркские и восточноиранские этнолингвокультурные континуумы начали конкурировать в одной и той же экологической нише. При таком раскладе либо одна группа вытесняет другую, либо они продолжают развиваться совместно, взаимно дополняя свои культуры. В конечном итоге примерно в середине I тысячелетия до н. э. ситуация в регионе сложилась так, что пришлые восточноиранские группы населения постепенно начали вливаться в состав прототюрков, окончательно ассимилировались среди них и положили начало огурскому тюркскому этнолингвокультурному континууму (*дунху* китайских источников). К этому можно добавить, что отношения между *жунди* (северными *ху*) и китайцами (*хуася*) в период Чуньцю развивались по другому сценарию, так как они занимали различные экологические ниши и создавали разные виды продукции. Китайцы занимались земледелием, а прототюрки – скотоводством, вследствие чего они в итоге обслуживали друг друга и были взаимозависимы. А такая ситуация влечёт за собой классический симбиоз и множество возможных путей взаимных контактов (от военных столкновений до «мира, основанного на родстве», кит. *хэцинь*).

Итак, выясняется, что группа племён, обозначенная китайскими хронистами собирательным наименованием *дунху*, представляет собой результат длительного симбиоза автохтонных прототюрков и пришлых с запада *жунов* – племён восточноиранского круга. Синологи полагают, что племена группы *дунху* сформировались на севере во времена ранней династии Чжоу, а сошли они с исторической арены во времена династии Хань, около 150 г. до н. э. Самое раннее упоминание о *дунху* в китайских источниках относится к VII в. до н. э., периоду царствования цзинского правителя Вэн-гуна. Они говорили на тюркском *Lir*-языке огурского (булгаро-чувашского) типа. Такое понимание природы *дунху* объясняет многие исторические события, разворачивавшиеся в Циркумгобийской провинции в период со второй половины I тыс. до н. э. по первую половину I тыс. н. э., т. е. в период возвышения *сюнну*, *сяньби*, *ухуаней*, *мужунов*, *жужаней*, *тоба* и других кланов из группы *дунху*.

Исходя из представлений о прародине тюрков в Центральной (Внутренней) Азии историки пытались отыскать там следы пребывания болгар и хазар, но их старания оказались безуспешными [20]. Потому что они искали не сами народы, а их названия в письменных источниках. Зафиксированные далеко на западе, в степях Восточной Европы этнонимические термины могли быть и инновациями, и в период пребывания предков болгар, авар (= огуров), хазар и иже с ними в глубинах Азии их просто могло и не быть. Так, например, под термином «*сабиры*» (из иран.: др.-перс. **asa-baara-* «всадник», «наездник») в ближневосточных источниках в ряде случаев скрываются просто

«наездники»; «хазарами» (из перс. *hazar* «тысяча») первоначально назывались нанятые правителями Хазарии на службу из Хорезма огузские военные дружины и т. д. Проблема выявления центральноазиатских предков булгар, хазар и других племён огузского круга упирается в методику поисков, вернее в её отсутствие. На самом деле всё лежит на поверхности, но взоры исследователей зашорены ложным пониманием предметно-понятийного содержания термина *тюрк* (мн. ч. *тюркют* = *туцзюэ* китайских династийных хроник суйско-танской эпохи (подробнее об этом см.: Егоров, 2018, 43–80). Подлинную историю древних тюркоязычных народов следует искать среди группы племён крупной конгломератной конфедерации *Телэ* – прежде всего среди *он-уйгуров* (= *он-огузов*), подвластных им *токуз-огузов* и других племён, а не связывать с кучкой согдийцев (*тюркютов*, то есть с *туцзюэ* китайских источников) в 500 семей из рода *Ашина*.

На протяжении целых двух тысячелетий – с середины I тыс. до н. э. до начала II тыс. н. э. основными акторами в Великой Евразийской степи были тюрки и саки. Затянувшееся на тысячелетия эпическое тюркско-иранское противостояние в Центральной Азии уже к концу I тысячелетия н. э. завершилось полной победой тюрков. В начале II тыс. н. э. на арену истории вступили монголы. Все остальные этнолингвокультурные общности, включая и *хуася* (= китайцев), в истории Великой Евразийской степи сыграли лишь второстепенные и эпизодические роли.

Следовательно, вся доступная обозрению история Великой Евразийской степи, по большому счету, является историей взаимодействия двух этнолингвокультурных универсумов – восточноиранского (скифо-сакского) и тюркского (огузско-огузского). К большому сожалению, даже фундаментальные научные публикации, в которых основными объектами исследования служат пасторальные цивилизации Великой Евразийской степи, как правило, зияют темными провалами и белыми пятнами и пестрят неуклюже подогнанными друг к другу связками. Укажу только на один пример: в тюркской историографии до сих пор совершенно отсутствует хоть какое-то упоминание огромного **огузского этнолингвокультурного горизонта** в истории степной Евразии. Редким исключением является, пожалуй, только «Введение в историю тюркских народов» П. Б. Голдена [21]. А ведь огузские тюркские племена в течение более чем двух тысячелетий доминировали на гигантской территории от Ляодунского залива до Средиземноморского бассейна, и сыграли огромную роль в этнополитической истории всей Евразии. Средневековый огузский этнолингвокультурный континуум Срединной Евразии представляет собой многомерное диахроническое и диатопическое явление. На бескрайних просторах Евразии – от предгорий Большого Хингана на востоке до Карпатской котловины на западе – в течение всего Средневековья разворачивались бурные политические события, которые приводили к перманентным изменениям политических и этнокультурных границ, взаимодействию, взаимовлиянию и смешению этносов, языков и культур. Поэтому пока ещё трудно уловить полное совпадение границ социально-политических подразделений огузского этнолингвокультурного континуума, определить характерные особенности их хозяйственной и культурной деятельности и т. д. С высоты птичьего полёта история огузского этнолингвокультурного универсума представляется как динамичный процесс перманентного взаимодействия родственных социумов и политий (племенных союзов) в широком пространственно-временном континууме. Характерной чертой этого процесса является постоянное «перехлёстывание» этносоциальных (родоплеменных) и этнополитических границ, Подробнее о месте и роли огузского этнолингвокультурного универсума в истории аридного пояса Евразии можно прочитать в моих публикациях (список статей в конце публикации). Используемые в ряде моих работ методологические приёмы исследования проблем тюркской

палеоистории, разумеется, не новы, но, к сожалению, в тюркологии они не получили желаемого распространения.

Трудно себе представить полноценную последовательную историю Тюркского Мира с такой огромной «чёрной дырой» в её дискурсе. Умопомрачительное сочетание сложных проблем, имеющих без малого двухвековую традицию исследования, и огромного количества псевдонаучного мусора образует чрезвычайно сложный и весьма запутанный узел нерешённых вопросов тюркской предыстории, распутать который невозможно частями. Поэтому приходится рассматривать, хотя бы и весьма лапидарно и даже пунктирно, сразу весь комплекс проблем.

Даже в рамках данной непомерно разбухшей публикации нет никакой возможности сколько-нибудь эксплицитно представить многогранную проблематику тюркской палеоистории, или хотя бы показать целостную картину этнолингвокультурной истории Циркумгобийской историко-культурной провинции в эпоху палеометалла, бронзы и раннего железного века. Такая работа требует иного формата и её результаты, остаётся надеяться, будут представлены позже. Поэтому приходится ограничиться лишь эскизным изложением важнейших теоретических и методологических аспектов архисложной и малоизученной проблемы тюркской палеоистории, изобилующей не только противоречивыми и остро дискуссионными проблемами, но и белыми пятнами и чёрными дырами. В формате данной публикации мне хотелось поделиться с заинтересованными специалистами некоторыми своими соображениями относительно пространственно-временной локализации прародины прототюрков. Междисциплинарный анализ свода доступного эмпирического материала показывает, что на данном этапе изучения проблемы локализация изначальной прародины накануне распада прототюркской этнолингвокультурной общности в I тысячелетии до н. э. в юго-восточном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции представляется наиболее фундированной.

В южном секторе Циркумгобийской историко-культурной провинции тюркская прародина в середине I тысячелетия до н. э. занимала земли современной провинции Ляонин, северной части провинции Хэбэй и прилегающих аймаков Автономного района Внутренняя Монголия КНР), а в восточном секторе – территорию провинций Хэбэй, Шаньси, Автономного района Внутренняя Монголия, Восточной Монголии и Забайкалья. После распада прототюркской общности и выделения самостоятельной огузской филы (*дунху* китайских источников) ареал расселения огузских племён охватывал практически всю Циркумгобийскую провинцию. В эпоху сюннуского великодержавия племена лесных ху (кит. *линьху*) постепенно оттесняются далеко на север, вплоть до районов Забайкалья, Прибайкалья и Саяно-Алтайского нагорья. Согласно сложившимся в тюркской историографии традициям, сюннуский шаньюй Маодунь в 203-202 гг. до н. э. подчинил племена Монголии, Саяно-Алтайского региона и Верхнего Енисея. Эту дату можно принять в качестве рабочей гипотезы для ориентировочной хронологизации выделения от пратюркского ствола этнолингвокультурного ядра северо-восточной (сибирской) ветви тюркоязычных народов.

В современной исторической и археологической литературе устоялся тезис о широком распространении культурного влияния сюнну по всей Циркумгобийской историко-культурной провинции. Эпоха господства сюнну в Срединной (Внутренней) Азии и доминирования в Монголии и Саяно-Алтайском регионе потомков сюнну (в лице группы огузских тюркских племён, *телэ* китайских источников) вплоть до возникновения в середине VI в. н. э. Тюркского каганата получило название «гунно-сарматской». Специалисты утверждают, что в этот период в степях Центральной Азии и прилегающих к ним с севера лесостепях Южной Сибири шёл процесс формирования

новой культуры. В разных районах Срединной Евразии этот процесс проходил по-разному: в одних регионах ярко проявились этнокультурные традиции огуров, в других прослеживалось лишь опосредованное её преломление в культуре местных иранских, уральских, енисейско-кетских и прочих племён. В степях Евразии настала эпоха огурских тюркских племён [22]. Но это уже совсем другая история.

Разумеется, любые суждения, выводы и заключения об исторической динамике этнолингвокультурных процессов, развивавшихся в Циркумгобийской историко-культурной провинции и, шире, во всей Внутренней (Срединной) Азии, во многом будут зависеть от того, как будет трактоваться эволюция тюркского хронотопа в период с середины I тысячелетия до н. э. и до середины I тысячелетия н. э. О географической локализации, времени существования и характере исторической динамики пространственно-временных параметров тюркского этнолингвокультурного универсума Центральной Азии в тюркологии за последние 100–150 лет были высказаны самые различные мнения. Занимая любую из существующих позиций, исследователь невольно попадает под круговой обстрел критики со стороны апологетов других интерпретаций тюркской палеоистории. Но при этом нельзя забывать, что в науке именно конструктивная критика является двигателем прогресса.

Всеобщая история прототюркского этнолингвокультурного универсума – это итог многотысячелетнего процесса формирования, взаимодействия и эволюции популяций Центральной Азии, результат перманентного взаимодействия прото- и пратюрков с близкими и дальними родственниками и соседями, постоянного противодействия дивергентных и конвергентных процессов, приведших в своё время к консолидации многих популяций Внутренней Азии в прототюркский этнолингвокультурный универсум, а затем к распаду прототюркской общности на самостоятельные филы и расселению новых этнических групп по просторам Евразии – от берегов Тихого океана до Средиземного моря и Атлантики.

Вся эта сложная и многоаспектная проблематика является объектом не только диахронической лингвистической компаративистики, она является объектом и предметом изучения целого ряда других социально-гуманитарных дисциплин – археологии, физической и социально-культурной антропологии, этнологии, культурологии, этнической истории, генетики и т. д. Следовательно, сугубо лингвистический подход к проблемам тюркской палеоистории не оправдывает себя, ибо прототюркский универсум – это не только язык (фонетика, морфология, имя, глагол, грамматика, синтаксис и т. д.), это прежде всего культура, воссоздаваемая через свидетельство языка и по данным сравнительного историко-генетического изучения эмпирических материалов актуальной этнографической действительности, а также стоящая за этой культурой этническая общность людей.

Новый этап всестороннего и глубокого междисциплинарного изучения палеоистории прототюркского пространственно-временного универсума в его органической связи с этнолингвокультурной и социально-политической историей всех основных пратюркских этнических общностей требует от научного сообщества критического пересмотра существующих в тюркской историографии научно-теоретических концепций, постулатов, гипотез, теорий и т. д. Залогом успеха тюркской палеоистории является тщательный источниковедческий анализ всего имеющегося фонда репрезентативной эмпирической базы и его значительное пополнение новыми, ранее не содействованными источниками. На данном этапе развития тюркологии чрезвычайно актуальным является организация углублённого критического анализа всей репрезентативной эмпирической базы с использованием новых возможностей междисциплинарного подхода на основе интеграции наук, синтеза данных смежных

отраслей знаний и кооперации всех заинтересованных специалистов по самым разным направлениям гуманитаристики.

Однако, ещё рано тешить себя иллюзиями о воссоздании в ближайшей перспективе идеальной истории прототюрков и их потомков, в которой будет однозначно определено первоначальное ядро прототюркского этнолингвокультурного универсума в образе какой-то первобытной родовой общности или более крупной популяции, установлена точная хронология возникновения праязыка, его материальных и структурных элементов по всем строевым уровням – от фонетики до синтаксиса и дискурса, определена социокультурная характеристика прототюркского «праэтноса», установлена точная хронология каждого объекта и явления культуры и т. д. Полагаю, что идеальное представление о возможности воссоздания такой этнолингвокультурной и социально-политической истории прототюрков и их потомков является неосуществимой утопией. Думаю, что идеальную палеоисторию невозможно сделать ни в ближайшей, ни в дальней перспективе. Если нам удастся воссоздать какие-то самые общие, по мере возможности приблизительно аутентичные реальной контуры этнолингвокультурной истории прототюркского сообщества хотя бы с рубежа II-I тысячелетий до н. э., то это уже будет большим достижением.

Conclusion. Чтобы приблизиться к достижению этой заветной цели, тюркскому научному сообществу для начала желательно обсудить целый ряд важнейших проблем, имеющих прямое отношение к воссозданию тюркской палеоистории, т.е. дописьменных этапов эволюции прототюркского (а также пратюркского и праогурского) этнолингвокультурного универсума с древнейших времён до раннего средневековья. На мой взгляд, наиболее актуальными являются следующие семь блоков первоочередных, практически малоизученных проблем, без надлежащего научного решения которых компетентное освещение ранних этапов этнолингвокультурной истории тюркских народов невозможно себе представить.

1. Научно-теоретические и методологические аспекты изучения узловых проблем палеоистории. Проблема дефиниции терминов «прототюки» и «пратюрки». Проблема синтеза данных письменных источников, археологии, физической антропологии, диахронической лингвистической компаративистики, лингвистической палеонтологии, антропологической палеогенетики и т. д. и кооперации социально-гуманитарных дисциплин для реконструкции тюркской предыстории.

2. Проблематика тюркского праязыка, праэтноса, и пространственно-временной локализации прародины. Проблема дефиниции терминов «праязык», «праэтнос», «прародина». Методология, методика, методы и приёмы изучения палеоисторических этносов, их языков и культур. Проблема исходной и промежуточных прародин. Проблема реконструкции языка-архетипа, промежуточных и групповых праязыков. Проблема соотношения языка, культуры и этноса на разных этапах исторической эволюции этнолингвокультурного универсума.

3. История тюркско-монгольских этнолингвокультурных взаимоотношений и алтайская гипотеза. Научная оценка возможностей современной историко-генетической лингвистики и отношение к дальним и сверхдальним реконструкциям. Парадоксы ностратической теории. Проблема омникомпаративистики и реконструкции «адамического» протоязыка.

4. Понятие прототюркского этнолингвокультурного универсума. Общая характеристика. Хронотопология. Лингвистический аспект. Археологический аспект. Антропологический аспект. Этнологический аспект. Социокультурный аспект. Причины и механизмы распада прототюркского этнолингвокультурного универсума. *Праогузский* (=

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКСКОЙ ПАЛЕОИСТОРИИ: ПРАЯЗЫК, ПРАЭТНОС, ПРАРОДИНА. ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ Проблема пространственно-временной локализации основных клонов пратюркской общности.

5. Циркумгобийская историко-культурная провинция как прародина прототюрков накануне первичного распада. Этнолингвокультурная история Циркумгобийской провинции в свете китайских нарративных источников (доханьская эпоха). История Циркумгобийской провинции в свете археологических источников. Проблема историко-культурного районирования провинции. «Скифоидные» культуры южного сектора Циркумгобийской провинции I тыс. до н. э. и проблема выделения *ордосской культурно-исторической общности эпохи бронзы* (археологические культуры «верхнего слоя Сяцзядянь», юйхуанмяо, маоцингоу, таохунбала, янлан и др.). Культуры плиточных могил (дворцовская, бурхотуйская, дунбэйская и др.) в восточном и северо-восточном секторе Циркумгобийской провинции. Хозяйственно-культурный уклад населения южного и северного секторов и проблема взаимодействия носителей культур. Основные маршруты сезонных миграций пасторальных племён.

6. Проблематика этнолингвокультурной истории Циркумгобийской провинции в I тыс. до н. э. Проблема смыслового содержания «этнонимической» номенклатуры древнекитайских источников (*цяны, жуны, ди, жунди, ху, линьху, дунху, ухуань, сяньби, мужун, цифу, туфа, шивэй, туюйхунь, кумоси, кидань, сюнну, цзе, жужжань, гаоцзюй, телэ, туцзюэ, хуэйхэ* и т. д.). Проблема этнической идентификации древних этнонимов. Проблема аффилиации археологических памятников и этнолингвокультурных общностей.

7. Этнолингвокультурная история Циркумгобийской провинции во второй половине I тыс. до н. э. Распад прототюркского этнолингвокультурного универсума в середине I тыс. до н. э. и его последствия. Проблема этноязыковой атрибуции *линьху* (= огузы) и *дунху* (= огуры) китайских источников. Проблема взаимоотношения *праогузского* и *праогурского* этнолингвокультурных континуумов (вторая половина I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.). Проблема огурского горизонта в истории степной Евразии. Проблема огурского субстрата и татар (*дада, татань* китайских источников) в этнолингвокультурогенезе средневековых монголов. Проблема огурской этнолингвокультурной принадлежности древних уйгуров (до VII в. н. э.). Проблема места и роли конгломератной конфедерации *Телэ* в древней истории тюрков. Проблема этнолингвокультурной идентификации *туцзюэ* китайских династийных хроник. Место и роль правящего клана Ашина, *он-уйгуров* и *токуз-огузов* в истории Древнетюркских каганатов. Актуальные проблемы тюркской этнонимии (с точки зрения исторической науки).

Разумеется, большая часть из перечисленных здесь насущных проблем тюркской историософии из-за отсутствия квалифицированных специалистов ещё долгое время даже не будет поставлена. Но я, оставаясь неисправимым оптимистом и максималистом, лелею надежду, что встречи палеоисториков в дальнейшем станут регулярными, и тогда многие из сформулированных здесь проблем будут широко и квалифицированно обсуждаться молодым поколением тюркологов, алтаистов, ориенталистов и, если сочтут научно корректным, даже омникомпаративистов, на более высоком уровне знаний.

Conclusion. Чтобы эти мечты стали воплощаться в жизнь, надо предпринять реальные шаги. Проблема тюркской палеоистории в первую очередь заключается в отсутствии профессиональных кадров «широкого профиля» (как это раньше называлось), способных квалифицированно работать с совокупностью самых разнородных источников: нарративных, лингвистических, археологических, генетических и т.д. Для успешного и конструктивного исследования сложнейших проблем предыстории нужна стратегия интеграции наук и синтеза источников [23].

Поэтому необходимо:

– наладить подготовку высококвалифицированных специалистов широкого профиля, одинаково хорошо разбирающихся как в тонкостях методики этнической

атрибуции археологических артефактов, так и лингвистической палеонтологии и компаративно-контрастивно-контактологической лингвистики.

В этой связи предлагаю обсудить проблему введения в программы исторических факультетов ведущих вузов спецкурсов «Методика и источники палеоисторических исследований». «Основы лингвистической палеонтологии», «Язык как исторический источник» и т.п.

На филологических факультетах необходимо поднять научно-теоретический и методологический уровень преподавания дисциплин сравнительно-исторического цикла и больше обращать внимания на современные междисциплинарные направления в свете актуальной в наше время антропоцентрической парадигмы.

И наконец, чтобы молодые специалисты получили возможность практического приложения полученных специальных знаний в ведущих научно-исследовательских институтах, разрабатывающих насущные проблемы социально-гуманитарных дисциплин, организовать специальные научные лаборатории по изучению обозначенных в данной работе особо актуальных аспектов тюркской предыстории.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Егоров Н. И. Избранные труды: Этимология, Этноглотогенез. Этнолингвокультурология. Астана; Чебоксары: Новое время, 2009. Т. II. – с.376–386

2. Цыбиктаров А. Д. Культура плиточных могил Монголии и Забайкалья. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 1998. – с.47; см. также: Новгородова Э. А. Древняя Монголия. М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1989. – с.254

3. СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика. М.: Наука, 1984. – 284 с.; Синтаксис. М.: Наука, 1986. – 284 с.; Морфология. М.: Наука, 1988. – 560 с.; Лексика. М.: Наука, 1997. – 800 с.; Лексика. М.: Наука, 2001. – 822 с.; Региональные реконструкции. М.: Наука, 2002. – 767 с.; Дыбо А. В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд: пратюркский период. М.: Вост. Лит., 2007. – 223 с

4. Дыбо А. В. О прародине, древнейших миграциях и контактах пратюрков // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. М.: Наука, 1997. – С.732

5. см, например: Ларичев В. Е. О происхождении культуры плиточных могил Забайкалья // Археологический сборник. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1959. Т.1. С. 63–73.; Комиссаров С. А. Комплекс вооружения культуры верхнего слоя Сяцзядянь // Военное дело древнего населения Средней Азии. Новосибирск: Наука, 1987. С. 42.; Алкин С. В. К вопросу о связи культуры плиточных могил Забайкалья и культур эпохи раннего металла Внутренней Маньчжурии // Евразийское культурное пространство: Актуальные проблемы археологии, этнологии, антропологии. Иркутск, 2010. С. 4–11.; Шульга П. И. О хронологии и культурной идентификации памятников VIII–VI вв. до н. э. Забайкалья и Северного Китая // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 2010. С. 135–140.; Шульга П. И. Об истоках погребального обряда хунну // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Материалы Международной научной конференции. Иркутск: Изд-во ИрГТУ, 2011. Вып. 2. С 389–398.; Шульга П. И. Могильник Юйхуанмяо и кочевнические культуры Южной Сибири // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Материалы итоговой сессии Института археологии и этнографии СО РАН: 2013 год. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 2013. Т. XIX. С. 382–386.; Шульга П. И. Особенности угасания и трансформации раннескифских культур в VI в. до н. э. на востоке Евразии (к постановке

проблемы) // Вестник Томского государственного университета. История. Томск, 2013. № 3 (23). С. 319–323.; Шульга П. И. О захоронениях коргантасского типа // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциальных процессов Степной Евразии. Алматы: Бегазы-Тасмола, 2015. С. 405–418.; Шульга Д. П. Материалы Забайкалья в контексте изучения китайских памятников археологии раннего железного века (на примере культуры Шацзин) // Приграничный регион в историческом развитии: партнерство и сотрудничество. Чита, 2017. Ч. 2. С. 16–19. и др.

6. Акимбеков С. М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. Алматы: изд-во «Центр Азии», 2011. – с.66

7. Кожин П. М. Этнокультурные контакты населения Евразии в энеолите – раннем железном веке (палеокультурология и колёсный транспорт). Владивосток: Дальнаука, 2007. – 428 с.; Кожин П. М. Китай и Центральная Азия до эпохи Чингисхана: К проблеме палеокультурологии. М.: Форум, 2011. – 368 с.; Баринова Е. Б. Влияние материальной культуры Китая на процессы инкультурации Средней Азии и Южной Сибири в домонгольское время. М.: ИЭА РАН, 2011. – 451 с.; Баринова Е. Б. Китайско-центральноазиатские контакты в домонгольское время: Формирование и развитие. Saarbrücken: AV Akademikerverlag GmbH & Co, 2012. – 87 с.; Баринова Е. Б. Этнокультурные контакты Китая с народами Центральной Азии в древности и средневековье. М.: ИЭА РАН, 2013. – 419 с.; Баринова Е. Б. Китай и Южная Сибирь в древности: два вектора взаимодействия. М.: Новое Время, 2015. – 186 с.

8. см.: Шульга П. И. Могильник Юйхуанмяо и кочевнические культуры Южной Сибири // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Материалы итоговой сессии Института археологии и этнографии СО РАН: 2013 год. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 2013. Т. XIX. С. 382–386.; Шульга П. И. О захоронениях коргантасского типа // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциальных процессов Степной Евразии. Алматы: Бегазы-Тасмола, 2015. С. 405–418.

9. Акимбеков С. М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. Алматы: изд-во «Центр Азии», 2011. – с.66–67

10. Дыбо А. В. О прародине, древнейших миграциях и контактах пратюрков // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. М.: Наука, 1997. С.732

11. подробнее об этом см.: Егоров Н. И. Избранные труды по этнолингвогенезу и этнической истории чувашского народа. Чебоксары: Новое время, 2017. Кн.1. – С.130-135; Егоров Н. И. Алтаистика на рубеже XX–XXI веков: итоги и перспективы // Международный форум «Алтайская цивилизация и родственные народы алтайской языковой семьи»: Сборник выступлений и статей, посвященных истории народов, имеющих общие алтайские историко-культурные и этногенетические корни (20–22 июля 2017 г.). Бишкек: Турар, 2017. – С.126-141 и др.; ср., однако: Акимбеков С. М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. Алматы: изд-во «Центр Азии», 2011. С.33–37; особенно 122-145

12. Норманская Ю. В. Растительный мир. Деревья и кустарники. Географическая локализация прародины тюрков по данным флористической лексики // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006. С. 434–435; Норманская Ю. В. Географическая локализация прародины тюрков по данным флористической лексики. II // Природное окружение и материальная культура пратюркских народов. М.: Вост. лит. РАН, 2008. С. 151

13. подробнее об этом см.: Акимбеков С. М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. Алматы: изд-во «Центр Азии», 2011. – с. 48 и след., 64 и след.; Баринова Е. Б. Этнокультурные контакты Китая с народами Центральной Азии в

древности и средневековье. М.: ИЭА РАН, 2013. – 419 с.; Баринаева Е. Б. Китай и Южная Сибирь в древности: два вектора взаимодействия. М.: Новое Время, 2015. – 186 с.; Деопик Д. В., Ульянов М. Ю. Государство Шан-Инь (около 1300–1027 г. до н. э.) // История Китая с древнейших времён до начала XXI века. – Т. 1: Древнейшая и древняя история (по археологическим данным). От палеолита до V века до н. э.). М.: Наука; Вост. лит., 2016. – С. 531–625.; Кожин П. М. Этнокультурные контакты населения Евразии в энеолите – раннем железном веке (палеокультурология и колёсный транспорт). Владивосток: Дальнаука, 2007. – 428 с.; Кожин П. М. Китай и Центральная Азия до эпохи Чингисхана: К проблеме палеокультурологии. М.: Форум, 2011. – 368 с.

14. Акимбеков С. М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. Алматы: изд-во «Центр Азии», 2011. – с.50

16. Таскин В. С. Материалы по древней истории кочевых народов группы дунху. М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1984. – С.39–62.

17. подробнее о происхождении огурского ротацизма см.: Егоров Н. И. Древнейшие иранские языковые заимствования пратюркской эпохи в чувашском языке // Урхи Наумё. Чăваш чĕлхеси Наум Андреевич Андреев 110 çул тултарнă май: статьясен пуххи. ЧПГАИ. Шупашкар, 2002. С. 29–44.; Егоров Н. И. Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация // Чувашик гуманитарный вестник. Чебоксары, 2006. №1. С. 144–163.; Егоров Н. И. Избранные труды: Этимология. Этноглотогенез. Этнолингвокультурология. Астана; Чебоксары: Новое время, 2009. Т. I. – С.396– 646; Егоров Н. И. Огур-пăлхар-чăваш этноглотогенезĕн теп проблемисем (авалхи тапхăр) // Чувашик гуманитарный вестник. Чебоксары, 2010. №5. С.69–103.; Егоров Н. И., Егоров Э. Н. Древнейшие индоевропейские (индоиранские и восточноиранские) лексические заимствования в пратюркском и проблемы ранних этапов этнолингвогенеза огузов (протобулгар) // Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики. Чебоксары, 2000. №3/2001. №1. С. 185–204. Продолжение // Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики. Чебоксары, 2002. №4. – С. 140–154.; Yegorov N. I. Древнейшие индоевропейские (индоиранские и восточноиранские) лексические заимствования в пратюркском и проблемы ранних этапов этнолингвогенеза огузов (протобулгар) // IV. Uluslararası türk dili kurultayı bildirileri. Ankara, 2007. II cilt. S. 1921–1944.; Yegorov N. I. Ogur-Bulgar-Çuvaş etnoglottogenezinin ana problemleri: (Eski dönem) // VI. Uluslararası türk dili kurultayı bildirileri. 20–25 Ekim, 2008. Ankara: TDK, 2013. IV cilt. – S. 4641–4651. и др.

18. Barth F. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. 1969.

19. Акимбеков С. М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. Алматы: изд-во «Центр Азии», 2011. – с. 67

20. Артамонов М. И. История хазар. Изд. 2-е. Л.: Филол. ф-т СПбГУ, 2002. 134–150; Кляшторный С. Г. Терхинская надпись. (Предварительная публикация) // Сов. Тюркология. Баку, 1980. №3. С.82–95; Кляшторный С. Г. Тэсинская стела. (Предварительная публикация) // Сов. Тюркология. Баку, 1983. №6. С.76–90.; Кляшторный С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. СПб.: Петербург. Востоковедение, 2010. – С.39, 43, 86–88, 174–179; Кызласов И. Л. Вопросы хазароведения // Степи Восточной Европы в средние века: Сборник памяти С. А. Плетнёвой. М.: Авторская книга, 2016. С. 249–257; Golden P. B. The Peoples of the South Russian Steppes. The Peoples of the Russian Forest Belt // The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P.263.

21. Golden P. B. An Introduction to the History of Turkic Peoples. Wiesbaden^ Otto Harrassowitz, 1992.

22. Yegorov N. I. Orta-Asya Tarihinde Ogur “Protobulgar”ın Dil Kültürü ve Devamlılığı // Dünya Uygarlığı İçinde Türk Uygarlığı: Tarih ve Dil Meseleleri Kurultayı. 26–29 Haziran, 2014. Eskişehir, 2014. II cilt. S.124–171

23. Клейн Л.С. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза) // Сов. этнография. М., 1988. № 4. С. 13–23.

TOPICAL PROBLEMS OF THE TURKIC PALEOHISTORY: PRACTICE, PRAETNOS, PRARODINA. PART THREE

N. I. Egorov

Cheboksary, Chuvash Republic, Russia

Abstract. Annotation. In the final part, the main stages of the ethnolinguocultural history of the Circumgobi historical and cultural province from the middle of the 2nd millennium BC are considered. until the middle of the 1st millennium BC The author not only gives an original interpretation of the history of the Circumgobi province, but offers a number of recommendations for the study of the Turkic paleohistory.

Keywords: proto-Türkic ethnolinguocultural universe, ancestral homeland, Circumgobi historical and cultural province, Juny and Di, Jundiury, Dunhu, Proto-Oguzes and Praog, Ogur ethnolinguocultural horizon in the history of Eurasia.

Information about the authors:

Nikolay I. Egorov, Doctor of Philological Sciences, Professor, Cheboksary, Chuvash Republic, Russia, E-mail: emigulay@mail.ru

«КӨКЕНТАУ» ОРОНИМИ ХАҚЫНДА

А.С. Жүнісханов

Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Аннотация. В статье излагаются этимология и исторические предпосылки формирования названия горы Кокентау, расположенной на административной территории города Семей.

Ключевые слова: Кокентау, археологические памятники, кимаки, бронзовый век.

Кіріспе. Семей қаласының оңтүстік-батысқа қарай 80 шақырым қашықтықта жартасты гранитті Көкентау тауы орналасқан. Жазық далада Көкентау ерекше биік болып көрінеді. Үшайыр сияқты үшкірленіп келген шыңдарымен алыстан Көкентау тастан қаланған қабырғаның қалдықтарына ұқсайды (1). Тау солтүстіктен оңтүстікке қарай 15 км-ге, ал ені 10 км-ге созылып жатыр. Таудың орталық бөлігінде солтүстік бөктерден оңтүстік бөктерге өтетін Кеңасу асуы бар. Бұдан өзге жерлерден тікелей өтетін асу жоқ, тек айналма жол.

Көкентаудың қазақ тарихында алар орны ерекше. Тарихи деректерде Көкентау Семейден Қытайға жүретін керуен жолында орналасқандығы және саудагерлердің алғашқы тынығып демалатын орны болғандығы турасында мәліметтер кездеседі.

Алаш партиясы мен Алаш-Орда үкіметінің басында тұрған, Абайдың тұңғыш өмірбаяның жазған Әлихан Бөкейхан алғаш рет Абай есімін, ақынның шығармашылығыменен тап осы Көкентауының баурайында 1899 жылы Ресей Империясының далалық өлкені зерттеу үшін арнайы ұйымдастырылған экспедиция мүшесі ретінде Семей уезіне қарасты болыстарды аралау барысында танысқан танысқан еді (2).

Осынау тарихы терең Көкентаудың көне замандағы тарихын зерттеу мақсатында 2014 жылдан бері үздіксіз кешенді ғылыми зерттеу жұмыстары ұйымдастырылып келе жатыр. Осы жылдардың ішінде Көкентаудың қойнауынан тас ғасырының құралдары, энеолит дәуірінің жебе ұштары, тарихтың түрлі кезеңдерімен мерзімделетін жартас бетіне қызыл жосамен және қашап салынған суреттер, қола ғасырының қоныстары мен қорымдары, ерте және ортағасырлық көшпелілердің жерлеу-аза тұту ескерткіштері көптеп кездеседі. Өңірдегі тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін іздестіру және тіркеу бойынша жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде салыстырмалы тұрғыдан алғанда шағын ғана аумақта 50-ден аса археологиялық кешен тіркелді. Бұндай кешендер археология ғылымында археологиялық ықшамаудандар деп аталады. Археологиялық ықшамаудандарды зерттеу ғалымдарға тарихтын түрлі кезеңдерінде шағын аумақта өмір сүрген тайпалардың қоршаған ортаға бейімделіп, кеңістікті игеруін түсінуге үлкен мүмкіндіктер ашады.

Ғылыми зерттеушілік жұмыстар басталғаннан бергі жылдарда Көкентаудан табыған жәдігерлер ғылыми-сараптамадан өткізіліп, алғашқы нәтижелері Отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда жариялануда.

Археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізетін маманның алдында тұрған бастапқы міндеттердің бірі, жергілікті жер, тау, су атауларының қалыптасу тарихы мен этимологиясын анықтау. Топонимикалық атаулар – ежелгі тұрғын жайлар, ыдыстар, тиындар мен сүйектер сияқты заттай деректер қатарына жатады (3). Атаулардың тарихын зерттеу арқылы біз ескерткіштердің құпияларын ашып, ол атаулардың қалыптасуына

ықпал еткен факторларды анықтап, өткен замандарда жүрген тарихи-мәдени үдерістерге толымды жауап бере аламыз. Бүгінгі таңда шетелдік ғылыми қауымдастықта бұндай бағыт *«ономастикалық археология»* деген атаумен белгілі (4). Бұл салыстырмалы-тарихи тілтану ғылымының бір бағыты саналады.

Археология мен салыстырмалы-тарихи тілтану өздерінде қалыптасқан зерттеу әдістері арқылы ежелгі дәуір мәдениетін танып, оны түсіндіру сияқты бір мақсатқа қызмет жасайды. Осы арқылы олар бірін-бірі толықтырып және бірін-бірі байытып отырады.

Пікірталас. Осы мақаламызда біз өзіміздің соңғы бес жыл көлемінде негізгі зерттеу нысанамыз болып келе жатқан Көкентау оронимінің этимологиясы туралы ойларымызбен археология және салыстырмалы-тарихи тілтану бағыттары негізінде жасалған ғылыми ой-тұжырымдарымызбен бөлісеміз.

«Көкентау» оронимінің этимологиясына қатысты әзірге қандай да бір арнайы зерттеулер жүргізілмеді. Ғалымдар арасында да бұл ороним арнайы зерттеу нысаны ретінде де қарастырылмаған. Жергілікті тұрғындар да аталмыш атаудың қалай және қай кезеңде қалыптасқандығы туралы қандай да бір тарихи аңыздар мен әңгімелерді білмейді.

Зерттеу жұмыстарымыздың алғашқы нәтижесінде *«Көкен»* сөзінің шығу тегі күдай-ана бейнесімен байланысты болуы мүмкін деген тұжырымға келіп отырмыз. Біздің бұндай ой-тұжырымдарымыз зерттеу нәтижесінде тіркелген жартас бетіндегі суреттер мен қимақ-қыпшақ дәуірімен мерзімделетін тас мүсіндердің семантикасына, қазақ мифологиясындағы *«Көклен»* бейнесіне, Қыпшақ және сары ұйғыр тілдерінде кездесетін *«Көк»*, *«Көкен»* сөздерінің этимологияларына негізделіп отыр.

Осы айтылған ойларымызды жеке-жеке төменде келтіреміз.

Жоғарыда атап өткеніміздей археологиялық ескерткіштерді тіркеу жұмыстары нәтижесінде жартас бетіне салынған суреттер тіркелген болатын. Жартас суреттері адамзат дамуында ерекше орын алатын мәдени құбылыс. Бұл суреттерде ықылым замандарда өмір сүрген адамдардың ғасырлары бойы жинақтаған тәжірибе мен білімдері, күнделікті өмірлері мен діни-дүниетанымдық ұстанымдары бейнеленген (5. 7 бет).

Жалпы, алғаш рет Көкентаудағы жартас бетіндегі суреттер туралы мәліметті біз Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінің мүшесі, өлкетаншуы, ғалым Н. Коншиннің «О памятниках старины в Семипалатинской области» мақаласында: «Кроме могильных курганов, в Кокеньской волости в горах Коконь есть какая то надпись на скалах» (6) деген жолдарынан көреміз. Осылай бір сөйлеммен қысқа ғана қайырған Н. Коншин Көкентау жартас суреттері мен ескерткіштерінің тарихи маңызы жоғары екендігін сезді ма екен?

Көкентау жартас суреттерінің басты ерекшеліктері олардың басым бөлігінің жартастардың, үңгірлердің қабырғаларына және төбелеріне қызыл жосамен салынуында.

Көкентау жартас суреттері ішінде өзінің геометриялық бедерлеріне қарай көне құрылыс нысанына ұқсас, анфас салынған бейнеге тоқталып өтеміз. Бейненің етек жағынан бастап тігінен параллель сызықтар жүргізілген. Суреттің орта тұсы ұшбұрышталып, ал бас жағы домалақтанып келген. Суреттің ортасынан негізгі түзу сызық жүргізілген (1 сурет). Бейненің өзегі іспеттес. Біздің пайымдауымызша ол әлемдік ағаштың иммитациясы болуы әбден мүмкін. Бүгінгі таңда Көкентауда бұндай екі бейне тіркеліп отыр. Жалпы, бұл әзірге елімізде тіркелген отырған осы типтес жалғыз бейне. Осыған ұқсас бейнелер Таулы Алтайдағы Қалбақ-Таш және Моңғолиядағы Чулуут ескерткіштері бойынша белгілі (2 сурет).

Бұл бейнелердің салынуын ғалымдар түрлі хронологиялық шеңберде көрсетеді. В.Д. Кубарев сияқты ғалымдар бұндай бейнелердің салыну уақыты энеолит-қола дәуірі десе (б.з.д. III-I мыңжылдық), Е.А. Окладников б.з.д. III-II мыңжылдықтың басымен мерзімдейді (7).

Ғалымдар арасында осы типтес суреттердің хронологиялық шеңберін анықтауда ғана емес, олардың семантикалық жүктемесін анықтау мәселесінде де пікір қайшылықтары кездеседі. Кейбір зерттеушілердің пікірлеріне сәйкес, бұндай типтегі суреттер ритуалды құрылыс, тұрғын үйлерді бейнесі болып саналса, зерттеушілердің басым бөлігі бұл суреттерді құдай-ана бейнесімен байланыстырады.

Әлемдік мифологияда әсіресе Таяу шығыс және Орталық азияда құдай-ана бейнесі көптеген жағдайларда шарбақ көйлек киген әйел адамның бейнесімен беріледі. Бұндай бейнелерді біз Шумер-Аккад мифологиясындағы Иштар бейнесінен, Орталық Азияның (Таулы Алтай, Моңғолия) энеолит – қола дәуірінің ескерткіштерінен көре аламыз. Шарбақ тәріздес әйел бейнелерінің көне ғибадат орны болған жартас бетіне қашап не болмаса қызыл жосамен бояп салынуы ежелгі қоғамдарда әйелдік қасиеттердің сакралды мәнге ие болғандығын көрсетеді (8).

Бұл жердегі әйелдік қасиеттердің сакралды мәні босанғалы жатқан ана бейнесінде жасырылғандай. Моңғолияның Чуулут аңғарындағы жартас суреттерін зерттеуші Э.А. Новгородова Чуулут аңғарындағы суреттерді этнография және фольклор деректерімен салыстар зерттей отыра, шарбақ тәріздес әйел бейнелерінде ана болайын деп жатқан жатқан әйел – ру анасы, құстар әкеткен ата-баба аруағы түсініктері көрініс береді деген тұжырымдар жасайды. Ежелгі замандарда адам жанының құстарға не жануарларға қонуы, адамдардың жануарлардан шығуы деген түсініктер жануар-ата-баба культінің қаншалықты деңгейде кең тарағандығын көрсетеді. Жануар-ата-баба культіне сәйкес әйел адам жануармен бірге өмір сүріп одан ұрпақ әкеле алады. Біз сипаттап отырған сурет композициясында негізгі фигура болған шарбақ тәріздес белдемше киген әйел адамның төменгі жағында орналасқан марал бейнесі және суреттің айналасындағы адам бейнелері жоғарыда айтқан ойымызды қуаттай түседі. Алайда, Қазақстан мен Орталық Азия территориясында бүгінгі күнге дейін белгілі жартас суреттерінде ер адамның жануармен жыныстық қатынасқа түсу сәттері бейнеленген суреттер топтамасы болғанымен, әйел адамның жануармен жыныстық қатынасқа түсу суреттері тіркелмеді. Бұл жағдай жоғарыдағы тұжырымды бір жағынан негіздеуге кедергі келтіргеніменен, екінші жағынан ежелгі адамдар жануар мен әйел арасындағы болатын жыныстық қатынасты аса қасиетті санап, оны осылайша әйел мен жануарды қатар қою арқылы шешкен болуы мүмкін. Қалай дегенменде шарбақ белдемше киген антропоморфты бейнелер әйел адамдарға тиесілі екендігі және олар ежелгі адамдардың діни-дүниетанымдық түсініктерінде құдай-ана қызметін атқарғандығы, оның жас босанған анаға, емшектегі балаға, болашақ ана болайын деп отырған қызға яғни қалыңдыққа қамқорлық жасайтындығы мифологиялық материалдар негізінде дәлелденіп отыр.

«*Көкен*» сөзінің этимологиясын ашуда біздің ойымызды қуаттайтын тағы бір факт, Көкентаудың орталық бөлігіндегі Үшайыр биігінің етегінде орналасқан әйел адам мен қыз баланың тасмүсіндері қойылған көнетүркі дәуірінің ғұрыптық ескерткіші (3 сурет).

Мүсіндердің иконографиясы бойынша бұл ескерткішті б.з. IX-XIII ғғ. аралығымен мерзімдеуге болады. Осы типтегі тас мүсіндердің этникалық сәйкестігіне қатысты зерттеушілер арасында қызу пікірталастар бар. Бір зерттеушілер бұндай ескерткіштерді ұйғырларға, енді бірі көне түркілерге, басқа зерттеушілер қимақ-қыпшақтарға тиесілі деген қортындылар жасайды [9., 188-190 бб.].

Біздің ойымызша Көкентаудың бөктерінде орналасқан тас мүсін мен «*Көкен*» атауының қалыптасуы б.з. IX-X ғғ. аралығында болуы мүмкін. Бұл уақыт Ертіс бойында Қимақ қағанатының саяси-экономикалық және мәдени үстемдігінің салтанат құрған уақытпен сәйкес келеді. Қимақ қағанатының этникалық негізін құраған тайпалардың ішінде Ұйғыр қағанатының құрамында болған түркі тілдес тайпалар екендігі аян. Бұл туралы деректер Гардизидің Қимақтардың пайда болуы туралы аңызында [10],

Әбілғазының «Түрік шежіресінде» [11. 33 б], кездеседі. Сондай-ақ, бұл археологиялық зерттеулерлер арқылы да дәлелденіп отыр [12, 13, 14, 15, 16, 17].

Енесей қырғыздарының соққысынан 840 жылы құлаған Ұйғыр қағанатының құрамындағы тайпалардың жылжуы мен қоныстануын арнайы зерттеген А.Г. Малявкин, олардың IX ғ. ортасында жылжыған негізгі бес бағытын көрсетеді: 1) Солтүстік-шығыс – үлкен Шивэйлерге Байкал көлінің маңы; 2) Шығыс – Қидандардың бақылауындағы территорияларға; 3) Оңтүстік – Қытайдың солтүстік шекарасы мен Ордостан батысқа қарай орналасқан аудандар; 4) Оңтүстік-батыс – Турфан қазаншұңқырына және Кучи ауданы; 5) Батыс – Жоңғария мен Жетісуға. Ұйғырлардың оңтүстік және оңтүстік батыс бағытына жылжуларының нәтижесінде Турфан және Ганьчжоу хандықтары құрылады. Археологиялық және тарихи зерттеулер негізінде Д. Савинов Ұйғыр қағанатының құрамында болған кейбір тайпалардың солтүстік-батыс бағытында жылжып, Ертістің жоғары ағысындағы аймақтарға келіп қоныстанғандығын жазады [18, 86-87 сс.]. Тарихи деректерден Ұйғыр қағанаты ыдырағаннан кейін эймур, баяндур, татар атты тайпалардың Қимақ қағанатының құрамына келіп қосылғандығы белгілі [19]. Шығыс Қазақстан территориясына келіп орныққан бұл тайпалар, қимақ-қыпшақ этноәлеуметтік бірлестігінің қалыптасуының негізгі ұйытқысы болған [18].

Аталмыш тайпалардың Ертістің бойына қоныстанғандығын ежелден келе жатқан топонимдерде қуаттай түсетіндігін, қимақ дәуіріне қатысты жер-су атауларына байланысты ғылыми зерттеулер жүргізген Ж.О. Артықбаев жазады. Ертістің орта ағысындағы қимақ кезеңімен байланысты топонимдер қатарына Ж. О. Артықбаев Павлодар облысының Ақсу ауданының территориясындағы Ақсарай, Қазан қорасы, Сырлықала, Қалбасун сияқты жер-су атауларын жатқызады [20.].

Осы ретте Көкентау оронимінің этимологиясын анықтауда Көкентаудан табылған тас мүсіндердің маңызы зор. Түркілердің тас мүсіндерін зерттеуші мамандардың пікірлерінше түркілердің монументальды өнерлерінде әйел адамның бейнесі құнарлық беруші немесе әйел культімен тығыз байланысты [21. 105-106 бб.].

А.С. Плетневаның зерттеулері бойынша половецтердің монументальды өнерлерінде кездесетін әйел адамның жыныстық ерекшелігі анық көрсетілетін, жалаңаш кеуделі әйел бейнелерінің қасында қыз баланың болуы күш-қуат беретін, отбасы мен рудың қамқоршысы болатын құдай-ана немесе тәңірие культімен тығыз байланысты.

Түркі халықтарының ертегілерін анализ жасай отырып, А.С. Плетнева анасының емшек сүтін емген нәресте жеңілмейтін, жараланбайтын батырға айналатындығын көрсетіп, емшек – өмір мен күш-қуаттың символы деген тұжырым жасайды [21, 74 б.]. Бір назар аударатын жәйт моңғол тілдерінде де «**көкен**» сөзі әйел адамның емшегі [22. 713 б.] деген мағына береді. Бұл бағытта болашақта түркі-моңғол тілдері арасында салыстырмалы зерттеулер жүргізетін лингвист ғалымдар ғылыми қызығушылық танытады деген ойдамыз.

Көне түркі мифологиясында құдай-ана бейнесінде болған Ұмай ана ұрпақ жалғастырушы, береке мен молшылықтың тәңіриесі деген ұғым қалыптасқан. Таулы Алтай халықтарының фольклорлық деректерінде «**Ұмай**» – «**Үш мүйізді бай ана**» атауымен белгілі (23). «**Бай-ана (ене)**» немесе кейінгі сөз тіркестердегі «**Май-ана (ене)**» ұғымдары қазақ және т.б. халықтарда сәбиді қорғап-жебеп жүретін тәңірие деп түсініледі. Осы жерде біздің басты назарымызды аударып отырған дүние «**Ұмай ананы үш мүйізді бай (қасиеті) ана**» атауымен байланыста болуы. Таулы Алтай территориясын табылған Күдергі тасындағы (4 сурет) және т.б. жерлерде табылып тіркелген үш айырлы бас киімдегі әйел бейнесі зерттеушілердің тұжырымдары бойынша көнетүркі руникалық жазбаларында кездесетін **Ұмай-ана**.

Осы ретте Көкентауының орталық бөлігінің биігі Үшайыр деп аталатындығы (5 сурет.), алыстан қарағанда оның **Ұмай-ананың** бас киіміне ұқсайтындығы, біз атап өткен

тас мүсіндердің сол шыңның түбінде орналасуы арасында бір символикалық байланыс бар.

Нәтиже. Біздің пайымдауларымызша көне түркі халықтарында сәбилер мен жас аналардың қамқоршысы болған «*Ұмай-ана*» орнына қимақ-қыпшақ дәуіріндегі Ертіс пен Жайық арасындағы түркітілдес көшпелі тайпалар арасында *Көкен (Көклен)* келген сияқты. Себебі, Алтайдың ар-жағындағы түркі тілдес халықтарда Ұмай культі бертіңгі уақытқа дейін сақталғанын көре аламыз. Біздің территориямызда *Ұмай культі* толығымен жоғалып не болмаса *Көкілен* бейнесімен байланысып-ұштасып кеткендігін байқаймыз.

Осы жерде *Көкен/Көклен* сөздерінің этимологиясын анықтауда Қазақ мифтануының негізін салушы, марқұм Қондыбай Серікболдың ғылыми-зерттеушілік еңбектерінің маңызыдылығы зор. Қондыбай Серікбол өзінің «Арғықазақ мифологиясы» атты іргелі еңбегінде «*көнек*», «*көген*», «*көкірек*», «*көкей*», «*көклен*» және т.б. сөздерге талдау жасай отырып, осы сөздердің түбірі болып табылатын «*көк*» сөзін тіршіліктің тұмағы (зародыш) деп таниды [28, 302-304 бб.]. А. Н. Гарковецтің XVI-XVII ғғ. армян тіліндегі жазба ескерткіштері негізінде жасаған Қыпшақ тілінің сөздігінде де «*көк*» сөзін және негізгі түбір сөзге жалғанатын жалғаулаулар негізінде пайда болған «*көкүн*» сөзінің мағынасы «*пайда болу*», «*тек*» және «*ұрпақ*» деген мағына беретіндігі көрсетілген [32. 722 б.]

Сондай-ақ, Қондыбай Серікбол Қобыланды батыр жырындағы кейіпкірдің бірі Көклен бейнесі арқылы қазақ мифологиялық дүниетанымына шолу жасап, *Көкүл* немесе *Көклен* – жас босанған анаға, емшектегі балаға, болашақ ана болайын деп отырған қызға яғни қалыңдыққа қамқорлық жасайтын мифтік тәңірие деген ойға келеді [29. 199 б.]. Ертегілер тарих ғылымында фактологиялық дерек ретінде қарастырылмаса да, дәл осы жерде археологиялық деректер негізінде дәлелденген қимақ-қыпшақ тайпаларының діни-дүниетанымдық ұстанымдарының сарқыншақтары көрініс береді. Сондай-ақ, ғалымның осы ойлары Көкентау етегіндегі тас мүсіндердің семантикасымен және де «*Көкен*» сөзінің түркі-моңғол халықтарының тілдерінде сақталған мағынасымен ұштасып жатыр.

Түркі тілдерінің белгілі маманы, Ресей түркітану мектебінің негізін салушылардың бірі В.В. Радловтың шәкірті С. Маловтың 1957 жылы Алматы қаласындағы ҚазақССР-нің Ғылым академиясының баспасынан шыққан «*Язык желтых уйгуров: словарь и грамматика*» еңбегінде «*Көк(з)ен*», «*күкен*» сөздері сары ұйғырлардың діни-танымдық түсініктерінде өмір немесе рудың тәңіриесі [24, 71 б.].

Кейбір отандық ғалымдар Қытайдың солтүстік шекарасы мен Ордостан батысқа қарай орналасқан аудандарға келіп қоныстанып, ұзақ уақыт бойы қытай, таңғұт, тибет, моңғол тілдерінің «күрсауында» қалып, түркілік тілдік ортамен байланысын жоғалтқан сары ұйғырлар тілін «консервацияланған лингвоқұрылым» ретінде қарастырады [25, 49 б.]. Түркітану ғылымының майталмандары В. М. Насиловтың [26], Э. Р. Тенишев, Б. Х. Тодаеваның [27] зерттеулері бойынша сары ұйғыр тілінің көне ұйғыр тілінен айырмашылығы жоқ. Осы ретте біз «*Көкен*» сөзін Ұйғыр қағанаты ыдырағаннан кейін Ертіс бойына келіп келіп қоныстанған жоғарыда көрсетілген түркі тілдес тайпалардың шағын тобы әкелген болуы мүмкін деп есептейміз. Себебі, көшпелі тайпалардың дәстүрлерінде өздерінің жер-су атауларын өздерімен бірге алып жүру практикасы кеңінен таралғаны мәлім. Ертіс бойын мекендеген қимақтардың батысқа жылжулары нәтижесінде Арал-Каспий аралығында қалыптасқан Қимақ-Биғұр мемлекетінің [30. 202 б.] құрамындағы түркі-тілдес тайпалардың ықпалы нәтижесінде Маңғыстау мен Үстірттегі біраз жер-су атаулары қалыптасуы мүмкін. Мысалға, Каспий теңізінің бассейніне жататын Ембі және Жайық өзендері ортағасырлардағы араб деректерінде ақ және қара Ертіс деп берілгендігі белгілі [19, 62-63 сс.]. Белгілі қазақ мифтанушысы, Маңғыстау өлкесінің тумасы Қондыбай Серікбол Бейнеу кентінің маңындағы Күйкен тауының алғашқы атауы

Көкілен [28. 222 б.] болғандығын жазады.

Қортынды. Мақаламыз «*көкен*» сөзінің этимологиясын анықтау бойынша археологиялық және салыстырмалы-тарихи тілтану ғылымдарының сүйене отырып жасалған алғашқы қадамдар болғандықтан біз тек өзіміз тікелей зерттеу жұмысын жүргізген Көкен тауларымен ғана шектіліп отырмыз. Зерттеу жұмыстарымыздың алғашқы нәтижелері баяндалып отырған шағын мақаламызда Көкентауда көне замандардан бері құдай-ана культінің кең тарағандығын аңғарамыз. Әрине біз мақалада айтылған ой-тұжырымдар нақты әрі соңғы дегеннен аулақпыз. Бұл бағыттағы зерттеу жұмыстары әлі де болса терең және кешенді археологиялық, тарихи, мәдени, лингвистикалық, фольклорлық және философиялық зерттеулерді талап етеді. Біз мақаламызда тек сол болашақ зерттеулердің перспективалық бағыттарын көрсеттік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Материалы по киргизскому землепользованию. Собранные экспедицей по использованию степных областей. Семипалатинская область. Семипалатинский уезд. Том X. Санкт-Петербург. 1909.
2. Букейханов А. Абай (Ибраги Куанбаев) // <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=33>
3. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә Қазақ шығысының жер-су атаулары. – Өскемен: ШҚТУ баспасы, 2000. – 104 бет.
4. Гройле А. «ОНОМАСТИЧЕСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ» (на материале топонимии Германии) // http://onomastics.ru/sites/default/files/doi/10.15826/vopr_onom.2015.2.004.pdf
5. Самашев З.С. Петроглифы Казахстана. – Алматы, 2006. – 200 с.
6. Коншин Н.Я. О памятниках старины в Семипалатинской области // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. – Выпуск I. – Семипалатинск, 1903 /// Исследователь Степного края. Избранные труды Н. Я. Коншина. Факсимильное издание. – Семей: Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области, 2009.
7. Савинов Д.Г. «Женщина-дом» (интерпретация одного из петроглифических сюжетов Калбак-таша, Горный Алтай) // Вопросы Археологии Урала. Вып. 26.
8. Е.А. Окладникова Представления о женственности в мировоззрении древнего населения Горного Алтая (По материалам петроглифов) // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_02/978-5-88431-154-1/
9. Ермоленко Л. Н. Древнетюркские изваяния с сосудом в обеих руках // Первобытная археология. Человек и искусство. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2002. – С. 188-192.
10. Абу са'ид Гардизи Украшение известий (Зайн ал-ахбар) // <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus7/Gardizi/red.htm>
11. Әбілғазы Түрік шежіресі – Алматы: Ана-тілі, 1991. 208 бет.
12. Агеева Е. И., Максимова А. Г. Отчёт Павлодарской экспедиции 1955 года. // Тр. ИИАЭ КазССР. Т. 7 (Археология). Алма-Ата: 1959. С. 32-58.
13. Алехин Ю. Курган кимакской знати на Рудном Алтае // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Вып. IX. Барнаул: 1998.
14. Армстронг И.А. Семипалатинские древности. // ИАО. Т. 2. Вып. 4. СПб., 1861.
15. Арсланова Ф.Х. Женские украшения кимаков и кыпчаков // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья Т III. – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. – 415 б.

16. Арсланова Ф.Х. Длинные курганы Прииртышья // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья Т III. – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. – 415 б.
17. Арсланова Ф.Х., Самашев З. С. Курганы кимаков в Семипалатинском Прииртышье // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья Т III. – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. – 415 б.
18. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху // Л., изд-во ЛГУ. 1984. 174 с.
19. Кумеков Б. Государство Кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Изд. «Наука» КазССР. Алма-Ата. 1972.
20. Артыкбаев Ж.О. Аксарай на иртыше – памятник Кимакской эпохи (Из опыта изучения топонимических памятников Среднего Прииртышья) // «Еуразия қыпшақтары: тарих, тіл және жазба ескерткіштері»: халықаралық ғылыми конференция. 29-30 мамыр 2013 жыл. Жалпы редакциясын басқарған академик Көмеков Болат Ешмұхамбетұлы. Астана, 2013. – бб. 418-426.
21. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния М.: Наука, 1974. – 200 с.
22. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages Brill Academic Publishing, 2003. — 1556 p.
23. Г. В. Длужневская. Еще раз о «кудыргинском валуне» (К вопросу об иконографии Умай у древних тюрков) // Тюркологический сборник 1974. Редакционная коллегия: А.Н.Кононов (ответственный редактор), С.Г.Кляшторный, Ю.А.Петросян, С.С.Цельникер. М.: Издательство «Наука», ГРВЛ, 1978.
24. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров: Словарь и грамматика. Алма-Ата, 1957. – 197 с.
25. Сағидолла Ғ., Ескеева М. Сары ұйғырлар тарихы мен тілінің қалыптасуы // Тіл және қоғам. Альманах. №2 (40) 2015. 49-56 бб.
26. Насилов Д.М. Изучение памятников древнеуйгурского языка в отечественном востоковедении // Тюркологический сборник, 1970., – С. 93-110.
27. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров Наука, 1966. – 84 с.
28. Қондыбай Серікбол Арғықазақ мифологиясы I кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 512 бет.
29. Қондыбай Серікбол Арғықазақ мифологиясы II кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 516 бет.
30. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана / Под ред. К.М. Байпаков.- Алматы "Гылым", 1995.- 296 с.
31. Досымбаева А.М. Батыс Түрік қағанаты. Қазақ даласының мәдени мұрасы. – Алматы, 2007 – 168 б.
32. Гарковец А.Н. Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. Сепартное издание. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 1802 стр.

ОБ ОРОНИМЕ «КОКЕНТАУ»

А.С.Жүнісханов

Международный университет Астана, Нур-Султан.ю Казахстан

Аннотация. В статье излагаются этимология и исторические предпосылки формирования названия горы Кокентау, расположенной на административной территории города Семей.

Ключевые слова: Кокентау, археологические памятники, кимаки, бронзовый век.

Автор туралы мәлімет:

Археология және этнология ғылымдарының магистрі, Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар Жоғары мектебінің оқытушысы А.С. Жүнісханов, aidun1985@gmail.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛА ҚАЛАСЫ МЕН БАРШЫНКЕНТТІҢ БАЛАМАЛАНУЫ

А. Молдахмет¹, Қанайбекова Э²

¹PhD докторанты. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы.

²Археология және этнография бөлімі, Нұр-Сұлтан., Қазақстан.

Түйін. Ортағасырлық Қышқала қаласы Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Қоғалыкөл ауылынан 2 км жерде, оңтүстікте орналасқан. Мақала ауызша және жазбаша деректерге негізделген. Қарастырып отырған тақырыпта ортағасырлық Қышқаланың атауына байланысты кеңестік, отандық ғалымдардың бірқатар пікірлері талданады.

Кілттік сөздер: Қышқала, Баршынкент, ортағасыр, Жошы Ұлысы, кесене

Кіріспе. Қазақстанның ортағасырлық қалалары мен елді-мекендерінің пайда болуы, қалыптасу тарихы мен даму өте күрделі мәселе. Әсіресе жекеленген қалалардың даму тарихындағы өзіндік ерекшеліктерін анықтау және олардың дамуындағы басқа да қалаларға ортақ белгілерін ажырату қиын. Қазақстанның Алтын орда кезіндегі зерттелген қалалардың қатарында Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ қалалары бар. Ал Сырдарияның төменгі ағысындағы Жент, Баршынкент, Ашнас, Жувара секілді көптеген қалаларда кең көлемде зерттеу жұмыстары жүрізілмеген. Осыны ескере отырып, Баршынкент қаласында кең көлемде зерттеу жұмыстарын жүргізу өте өзекті болып отыр. Оны зерттеудің нәтижесінде Алтын Орда кезеңіндегі урбанизация, коммуникация, сыртқы халықаралық байланыстарға ғылыми реконструкция жасау үшін, қалаға келетін сауда және байланыс жолдарын, қаланың төңірегіндегі елді қоныстар мен мекендермен қоса кешенді зерттеуді қажет етеді.

Қышқаланың баламалануы мәселесін бірқатар зерттеушілер қарастырған. Енді сол зерттеушілердің еңбектерінде, тарихи деректер кездесетін осы қалаға байланысты атауларға (аттарға) қысқаша шолу жасап көрейік.

1245 жылы Сырдария өзеннің жағалап жүрген Пано Карпини өзеннің жағасындағы Янкинт (Jancint), Бархин және, Орнас қалаларын орналасқан ретіне қарай көрсеткен, сонымен қатар, ол бұл өңірде аты белгісіз де қалалар көп екенін атап өткен [1, с.64]. П. Каприни Бархим (Бархин) қаласының Жошы әскеріне берілмей ұзақ шайқасқаны туралы жазып қалдырған. Бархинде болған қанды шайқасты естіген Янкинт қаласының халқы соғысудан бас тартып, қаланы өз еркімен жауға бейбіт берген, сол себепті қала қиратылмаған, бірақ жау қала халқының көбін қырып, қаланы аяусыз тонаған, тірі қалған тұрғындарды басқа жаққа көшіріп, бұл қаланы басқа жақтан (қалалардан, елді-мекендерден) айдап әкелген халықпен қоныстандырған [1, с. 41].

П. Карпинидің еңбегіндегі Бархин қаласына байланысты түсініктеме жазған А.И. Малениннің болжамы бойынша Сырдария өзенінің алқабында Барченд, Барчинлыгенд атты қала болған [1, с. 187]

П. Лерхтің «Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году» атты еңбегінде Бархалигенд деген қала Сығанақ пен Өзгент қалаларының аралығында деп көрсетілген (2, с. 39).

В.А Каллаур 1899 жылы өзі ашқан Қышқаланы «Қысқала (Гышқала)» деп атап, оны Жент қаласымен баламалаған (Елеуов, Бахтыбаев 2011., 211), сонымен қатар, ол

Жөлектен 80 верст жерде орналасқан Барчинлыгкент (Бархалыгкент) қаласы бар деп көрсеткен (3, с. 286).

В. А. Каллаур Өзгент, Бархалыгкент, Ашнас және Жент қалаларының орналасу ретіне тоқтала келіп: «... Джучи – хан после разрушения Саганака отправился в Узгент, затем в Бархалыгкент, Ашнас и Джент: следовательно, Бархалыгкент должен быть ниже Узгентаи по пути в Ашнас» – деп жазған (4, с. 245). В.А. Каллаурдың бұл пікірімен келісуге болмайды, себебі П. Крпинидің жазғаны бойынша Янкинт, Бархин және Орнас (Асанас) қалалары осы ретпен орналасқан (5, с. 64).

В.М. Жирмунский болса В. Каллаур келтірген пікірмен келісуге болатынын жеткізеді: «Хотя слово «огуз» и означает, как имя нарицательное, «бык» (возможно, следовательно, местное название типа «Бычий овраг», «Бычий брод» и т. п.), а слово «барчин» в нарицательном употреблении значит «бархат», однако наличие в этой местности целого ряда огузских имен и огузских воспоминаний с необходимостью заставляет думать о народе огузов и его эпической героине, богатырской деве Барчин, легендарный «мавролей которой, как уже было сказано, находится в ближайшем соседстве с Баршин-дарьей» (6, с. 101). Яғни, ортағасырдағы Баршынкент қаласы Баршындариядағы Баршын сұлудың кесенесі және оғыз есімдері мен тарихы туралы ойлануға түрткілейтінін айтады. Сонымен қатар, баршын сөзінің мата атауынан (барқыт) шыққандығын да келтіріп өтеді.

В.В. Бартольд Қышқаланы Жентпен баламалаған В.А. Каллаурдың пікіріне қосыла отырып (7, с. 235), Өзгенттен 7 верст жердегі аумағы 600 қадам келетін шағын бекіністің құландысын Барчинлыгкенттің орны болса керек дейді (7, с. 228).

Ә.Х. Марғұлан «Баршынкенттің (Баршынкент қаласы) қираған бөліктері Сырдарияның оңтүстік жағасында Қызылорда мен Шиелі арасында орналасқан және Қызқала атауымен белгілі» – деп жазған (8, с. 78,13,122).

«Баршынкент» атауы халық поэмасының кейіпкері «Алпамыспен» байланысты. Оғыз феодал ақсүйектерінің өкілі Баршын есімді сұлу, атақты әйел Сырдарияның төменгі бойындағы қаланы өз есімімен атады, осыдан Қызқала шыққан (9, с. 222).

Ә.Х. Марғұланның айтуына қарағанда Сырдарияның оңтүстік жағасындағы Көк-Кесене кесенесі Баршын – сұлудың құрметіне салынған (10, с. 222).

Қышқала мен Баршынкенттің баламалануы жөнінде Ә. Қоңыратбаевтың болжамдарына тоқталсақ: “В.А. Каллаурдың айтуынша Жент қаласының орны – Қышқала (Томарөткел).... Женткөлдің батысында Баршыңғылкент, Рабат Туғани қаласы болған.

«... Қышқала демектің мағынасы – онда қыштан салынған кішігірім сарай (орда) болған. Сонда қыш көп табылған. Бұл сарайдың орны бар» (11, с. 4, 151).

1960 жылы Қышқалада зерттеу жүргізген Ә. Қоңыратбаев Жентпен Баршынкенттің баламалануына тоқтала келіп, олар туралы былайша болжам жасаған; «Сонымен біз Жент екеу болған дейміз. Бірі Қуандарияның сағасындағы ескі хұн Женті, екіншісі Х ғасырдағы Сейілхандар салған Жент. В.А. Каллаур айтқан Жент – соңғысы болуы тиіс (Томарөткел). Сол сияқты Баршынкенттің орны кесене емес, Қызылқұмда тұрған, Баршындария жағасына салынған Сырлытам болуға тиіс» (12, с. 158).

«Археологическая карта Казахстана» атты жинақта Қышқаланы «Развалины отдельных сооружений Кызқала» – деп көрсеткен [13, с. 225].

С. Жолдасбайұлы Баршынкент туралы Ә. Қоңыратбаевтың жүргізген зерттеулеріне сүйене отырып: «...сонымен осы Баршындария сағасындағы Сырлытам мазары мен оның жанындағы елді мекенді Баршынкент деген қортындыға келген. Қортындылай келгенде, Баршынкент атының біз жоғарыда келтірген XIII ғ. орта кезіндегі жазба деректерде кездесуі, ертедегі аңыздар мен батырлар жырындағы хабарлармен сәйкес келуі бұл аймақтағы соңғы кездегі ел аузындағы кенттің, атының сақталуы, дарияның

Баршынаталуы жай нәрсе еместігін байқатады. Олай болғанда оғыздармен қыпшақтар өмір сүрген Баршынкент мекенінің болғандығы сөсіз» деп жазған (14, с. 101)

Қышқаланы тікелей Баршынкент қаласымен баламалаған зерттеуші Қорқыт –Ата Мемлекеттік университетінің оқытушысы Тәңірберген Мәмиев, ол Қышқаланы «Баршынкент» деп атап, онда археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген зерттеуші (15, с. 27).

К.М. Байпақов Ортағасырлық Қызтөбені Барлыгенд (Баршынкент) деп атап, картада оны Қызылордадан батыста, дарияның оң жағасына орналастырған (16, с. 38).

Баршынкент қаласы туралы аса құнды деректер Ә. Дербісәлінің «Қазақ даласының жұлдыздары» атты тарихи-филологиялық зерттеуінде кездеседі. Ғалым бұл еңбегінде Баршынкент қаласында туып-өскен ортағасырлық ғұлама-ғалымдар туралы және Баршынкент қаласына келіп, Сырдарияның төменгі ағысындағы басқа да ортағасырлық қалаларда туып өскен ғұламалар мен кездескен жат жерден келгендердің еңбектеріне жан-жақты тоқталып шолу жасаған. 1273-1274 жылдары Сыр бойындағы қалалар мен онда тұратын халықтардың тарихын хатқа түсіру ниетімен арнайы келген Жамал Карши болды. Жамал өз дүниесін әуелі Баршынкент жайлы мағлұматтар беруден бастаған. Оны ол қала емес мекен (дияр) деп атаған. Соған қарағанда Баршынкент шынында да бекіністік дәрежедегі қыстақ қана болған сияқты (17, с. 110). Дияр (мекен) немесе қыстақ қана болғанымен Баршынкент белгілі мәдениет орталығы болған. Мұнда дуалы ауыз шешендер мен жезтаңдай әншілер, сөз өнерінің белгілі майталмандары ғұмыр кешкен. Мұсылман деректерінде, Жентке жақын жерде, Сырдарияның төменгі ағысындағы Барчинлигент қаласын Барчканд, Барчкенд деп атаған. Жамал Карши Барчкандке шейх Хусамал – миллава – д – дин Абу – л Махамид Хамд ибн Асим ал – Асим ал Барчинлигиден дәріс алу үшін келген (18, с. 155).

«Баршын» сөзінің шығу тегіне көз жүгіртер болсақ, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жолағы бар жібек мата» (19, с. 109) ретінде сипатталады. Яғни, баршын (парча) – парсы тілінен енген сөз. Метал тектес өте жұқа жіптермен тоқылып, ауыр болып келетін мата түрі бізге шығыстан келген.

Т. Жанұзақов «Қазақ есімдерінің тарихы» атты еңбегінде осы баршын мата атауы тек әйелдерге есім ретінде қойылғанын атайды. Әйел адамдарға қойылған есімдер құрамы орта ғасырда, әсіресе XV-XVIII ғасырларда ерекше дами түскенін келтіреді: «Бұл кездерде ертеден келе жатқан дара тұлғалы есімдерге жаңа сөздер қосу арқылы біріккен тұлғалы есімдер жасау дәстүрі күшейген-ді. Біріккен тұлғалы әйел есімдеріндегі ең көрнекті тәсіл «гүл» сөзін қосу арқылы есім жасау. Бұл тәсіл арқылы жасалған есімдер өте көп». Мұнда аталып өткендей, әйел адамдарға қойылатын Баршын және Гүлбаршын есімдерінің түпкі шығу тегі «гүл» және «баршын» (барчин – жібек) мата атауынан бірігіп жасалғанын айғақтай түседі.

Жалпы қазақ эпостық жырларындағы негізгі кейіпкерлердің есімдері осындай екі сөзден бірігіп жасалғанын, оның шығу тегіне тереңдегенде көбіне ер адам есімдерінің мансаптық, басқарушылық белгілерге бағытталған болса, ал әйел есімдерінде көбіне жоғарыда атап өткеніміздей гүлге теңеу, олардың нәзіктігін, сұлулығын бағалы маталардың атауымен одан әрі әрлендіре түсу мақсаты байқалады. Бұл ойымызды Ә.Қоңыратбаев да растайды. Ол «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын есіміне тоқтала отырып, бұл есімнің этимологиясы түрлі негіздерге байланысты қарастырылатынын келтіреді: «Оны парчин (парча – мата атауы) деп ұғынатындар бар, қыздардың сұлулығын, нәзіктігін гүл, жібекке теңеу түркі тайпаларында кең етек алған үрдіс десек, бұл пайымдауының негізі болуға тиіс. Бірақ антропонимдік тұлғадағы көне атауды бір ғана эпитет деңгейінде ұғыну жеткіліксіз болар еді» (Қоңыратбаев, 1991), – дей

келе, екінші жағынан, географиялық тұрғыдан алып қарастырғанда, Сыр бойындағы баршын элементі арқылы жасалған кентастар және гидронимиямен байланыстырған.

Баршынкент қаласының атауы «баршын және «кент» деген екі сөзден құралғанына назар аударсақ, мұндағы *кент* сөзіне Ә. Қоңыратбаев былайша сипаттама беріп өтеді: «Ортағасырлық топонимдердің компоненттерінде «кент» сөзі жиі қолданылған. Мысалы: Шымкент, Жаркент, Узкент т.б.» (20, с. 170).

Қазақ совет энциклопедиясында: «Баршынкент оғыз тайпаларының сәулетті бір қаласы болған. Абұлғазының көрсетуінше, оның Баршын аталуы Оғыз еліне даңқы жайылған жеті қыздың бірі – Гүлбаршынның атымен байланысты» (20, с. 176), – деп келтіріледі.

«Оңтүстік Қазақстанда қалалар мен елді-мекендер әсіресе X-XIII ғасырларда Қарлұқ дәуірінде, одан кейін X-XII ғасырларда Қараханидтер мемлекеті кезінде дамығаны тарихтан белгілі. Бұл кезде пайда болған қалалар: Отырар (Фараб), Исфиджаб (Сайрам), Барчыкен. Осындай қала атауларынан Сайрамбай, Баршын, Фараби тәрізді кісі аттарының жасалғаны мәлім. Жер-су аттарынан жасалған мұндай кісі аттары әсіресе орта ғасырда мол болған» (20, с. 169-170), – деп орта ғасырлық қала атауларының негізінде кісі аттарының туындағанына негіздейді.

Қорытынды. Сонымен, деректерде, зерттеушілердің еңбектерінде Бархин (П. Карпини), Барчканд (Жамал Карши), Барчинлигкент, Барчканд, Барчкенд (Ә. Дербісалиев), Барчин (Жошы теңгелерінде), Ба – эр – чи – ли – Хань, Ба – эрчжень (қытай транскрипциясы бойынша), Барчынлыгенд (Барчкенд), Барчынлыген, Хышт – қала, Баршын, Баргент (В.В.Бартольд), Барлычгенд (К. М. Байпаков), Барчынлыгент (Жирмунский), Бархалигкент (П. Лерх), Барчынлыгент, Бархалыгкент, Барчинлыкент (В.А.Каллаур), Баргенд, Барчынлыгенд (А. И Маленин), Баршынкент (Ә.Марғұлан) Ә. Қоңыратбаев, С. Жолдасбайұлы, Т. Мәмиев) аталған қалалардың барлығы бір қаланың әртүрлі аталуы (аты). Ал зерттеушілердің еңбектерінде Кыс – Қала, Гыш – Қала (В. А. Каллаур), Хышт – қала (В. В. Бартольд) Қыз қала (Археологическая карта Казахстана), Қыш төбе (С.П. Толстов), Қызтөбе (К. М. Байпаков), Қышқала (Ә. Қоңыратбаев), Баршынкент (Т. Мамиев) деп атаған қаланың орны қазіргі Қышқалаға сәйкес келеді.

Біз қазіргі Қышқаланың орнын ортағасырлық Баршынкент қаласымен баламалаған Т. Мәмиевтің пікіріне қосыла отырып, өз тарапымыздан айтарымыз: біріншіден, П. Карпини Бархин қаласы Жанкентпен Асанас қалаларының аралығында орналасқан деп дұрыс көрсеткен; екіншіден, бұл қаланың орналасқан жері, тарихи құрылымы Ж. Карши болған мекен Барчкандқа сай келеді. Барчкандпен Баршынкент екеуі бір қаланың аты.

Бұдан шығатын қорытынды, орта ғасырларда Сырдарияның төменгі ағысындағы атақты қалалардың бірі болған Баршынкент қаласы атауына талдау жасайтын болсақ, бағалы мата атауларын әйелдерге есім ретінде қою және сол есімдердің эпостық жырлардағы кейіпкерлерге, қала атауына берілуі немесе керісінше Ә. Қоңыратбаев атап өткендей, қала атаулары негізінде кісі есімдерінің пайда болуына әсер етуі әбден мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Археологическая карта Казахстана. – Алма – Ата, 1960. – 449 с.
2. Әбсаттар Дербісәлі. Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи – филологиялық зерттеу). – Алматы : Рауан, 1995. 111 Б.
3. Байпаков К. М. Огузы, туркмены и селджуки в городах Жетысу и Южного Казахстана // Известия НАН РК. Серия общественных наук. –(253). – Январь – февраль 2007 г. – С. 35 – 61.

4. Бартольд В. В. Кистории орошения Туркестана // соч - М. : Наука, 1965. –Том III. – С. 97 – 236.
5. Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи // Тюркологический сборник, I. М.-Л.: 1951. 101 с.
6. Жолдасбайұлы Сәйден Жетісу тарихы (XVI – XVIII ғғ).Тарихи және полеозтнологиялықзерттеу. – Алматы : Қазақ университеті, 1996 – 300 б.
7. История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал – Карши ал – МУЛХАКАТ би – с- сурах. Итом. – Алматы : Дайк – Пресе, 2005
8. Каллаур В. А. Древние города Сыганак (Сунак), Ашнасили Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис ханом в 1219 году // Протоколы заседанийи сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан :“ Туран ”, 2011. - 447с. илл.
9. Каллаур В. А. Древние города иселения (развалины) в Перовском уездев долинер.р Сыр – Дарьи и Яны – Дарьи // Протоколы заседанийи сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан :“ Туран ”, 2011.– С. 283 – 290.
10. Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы на реке Сыр – Дарье, в восточной части Перовского уезда // Протоколы заседанийи сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан :“ Туран ”, 2011.- С. 239 – 246. 31 августа 1901.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
12. Қоңыратбаев Ә.Қ. Жент және Баршынкент //Қоңыратбаев Ә. Көп томдықшығармалар жинағы. – Алматы: Мер Сал Баспа үйі, 2004. – Т. 2. Түріктану және шығыстану мәселелері. – 518 б.
13. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және Туркология – Алматы, 1987. – 368 б.
14. Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году.– СПб., 1870 С. I– X, примечания и приложения 1 – 39 с.
15. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 279 б.
16. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана.- Алма – Ата, 1950. – 122 с.
17. Марғұлан Ә. Х. Шығармалары. Құраст. Д. Ә. Марғұлан, Д. А.Марғұлан. - Алматы : Алматы – Болашақ баспасы, 2011. – Т. 9. – 472 б.
18. Мәмиев Тәңірберген. Кейінгі ортағасырдағы Арал өңірі қалалары (XIII – XVIII ғ.ғ) 07. 00. 06. – Археология тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Қазақстан Республикасы -Алматы, 2004. – 34 б.
19. Путешествия в выстогные страны Плано Карпини и Гильомаде Рубрука. Серя: Путешествия. Прикулечения. - Алматы: Ғылым, 1993 – 248 с.
20. Толстов С. П. По следам древне хорезмиской экспедиции.– М. – Л.,1948, 323 (6) с.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛА ҚАЛАСЫ МЕН БАРШЫНКЕНТТІҢ БАЛАМАЛАНУЫ

¹Докторант PhD. КазНУ им. Аль-Фараби. Казахстан, Алматы. Казахстан.

²Младший научный сотрудник отдела «Археологии и этнографии», Национальный музей Республики Казахстан, Нур-Султан. Казахстан

Аннотация. Средневековое городище Кышкала расположен в 2 км к югу от села Когалыкол, Сырдарьинского района Кызылординской области. Статья основана на устных и письменных источниках. В данной теме анализируется ряд мнений советских, отечественных ученых, связанных с названием городище Кышкала.

Ключевые слова: Кышкала, Баршынкент, средневековье, Улус Джучи, мавзолей

МРНТИ: 03.03.19.

УЛУС ДЖУЧИ (ЗОЛОТАЯ ОРДА) В ИМПЕРСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

А.К. Кушкумбаев

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

Резюме. Статья представляет собой краткий исторический обзор империи потомков Джучи, начиная с первой четверти XIII века и по первую половину XIV века. Улус Джучи прошел исторический путь от отдельного владения старшего сына Чингисхана и до огромной империи в евразийском регионе. Золотая Орда сохраняли древние имперские традиции прежних кочевых держав.

Ключевые слова. Улус, Джучи, Чингисхан, Золотая Орда, монголы, тюрки, империя, военные действия

Создание Улуса Джучи происходило одновременно с формированием империи Чингисхана в начале тринадцатого столетия. В 1207 г. Джучи с войском был направлен отцом на покорение соседних лесных южно-сибирских народов обширного Саяно-Алтайского региона. Поход оказался очень удачным, так как монгольские воины вернулись из этой экспедиции практически без потерь. Довольный таким результатом Чингисхан передал племена и народы Южной Сибири в «подданство» (под контроль) Джучи [1, с. 174-175]. По сообщению династийной хроники «Юань ши», Джучи «в начале основания государства, в качестве *цинъвана* («князь крови»), был выделен в удел северо-запад» [2, с. 22] монгольских владений Чингисхана. У тюркских и монгольских кочевых народов пожалование улуса (удела-владения) означала передачу подвластных людей под управление доверенного лица. Тем самым, можно считать, что создание первоначального улуса Джучи произошло уже в первые годы существования Монгольской империи. Сам Джучи управлял выделенным уделом до западного похода Чингисхана, в качестве наместника отца, подведомственным ему населением и территорией.

Во время среднеазиатского похода 1219-1221 гг. Джучи, наряду с братьями, участвовал в захвате хорезмийской столицы – г. Гурганджа (Ургенча). Как сообщают, источники, после захвата Хорезма в 1221 г. Джучи с подчиненным ему воинским контингентом покинул территорию хорезмийского государства, и направился в Дашт-и Кыпчак, где ранее обосновалось его орда (политический центр). Вплоть до своей смерти, последовавшей в середине 20-х годов XIII столетия, Джучи не покидал кыпчакских степей. После встречи с отцом, в 1224 г. в местности Кулан-баши, Чингисхан дал приказ Джучи захватить области простирившиеся «от Кайалыка и Хорезма до крайних пределов Саксина и Булгара и дальше, где только касалось земли копыто татарского коня» [3, р. 42]. Тем самым, речь шла о территориях, которые должны были войти в его быстро растущее владение.

В Улусе Джучи могли править только его прямые отпрыски. По сведениям заслуживающих доверия источников, у него родилось 14 сыновей (по другим данным – 17 или 19). Все они считались потомками отца, но наследниками высшей власти оказались старший сын Орда-Ичен и Бату (1209-1256 гг.) известный также как Батый. Как сообщают устные исторические предания, после кончины Джучи его преемники – старшие дети Орда (Иджан) и Бату (Саин) стали уступать «друг другу ханствование», но никак не могли согласованно решить, кто же будет правителем после отца в Улусе. В этой связи, они

обратились, совместно с другими братьями, к великому деду – Чингис-каану. «Когда они прибыли на служение к своему [деду] хану, хан поставил им три юрты: «Белую юрту с золотым порогом поставил для Саин-хана; синюю орду с серебряным порогом поставил для Иджана; серую орду со стальным порогом поставил для Шайбана». Таким образом, волей Чингисхана фактическим властителем Джучиева улуса был утвержден Бату – второй сын Джучи, который продолжил завоевательные походы на западе евразийского континента.

Уже в 1228-1229 гг. монгольский корпус под командованием Сунтая и Кукдая вел военные операции против кыпчаков и болгар. На курултае 1235 г. великий хан Угэдэй утвердил решение о покорении земель Западного Дашт-и Кыпчака (Половецкой земли) и народов Восточной Европы. В западный семилетний поход (1236-1242 гг.) отправились представители всех четырех знатных чингисидских родов: сыновья Джучи – Бату, Орду, Шибан, Тангут и Берке, сын Чагатай – Байдар и внук Чагатай – Бури, сыновья Угэдэя – Гюок и Кадан, сыновья Толуя – Мункэ и Бучек, сын Чингисхана – Кулкан, внук брата Чингисхана – Аргасун. Общая численность монгольской армии, вероятно, составляло 70-80 тысяч человек. Осенью 1236 г. были разгромлены столица волжских болгар и их города Биляр, Кернек, Жукотин и Сувар. За короткий срок приведены в покорность проживавшие в поволжско-приуральском регионе башкиры, маджары, мордва, буртасы, мокши и другие. Особенно сильное и упорное противодействие в нижнем Поволжье оказали монголам восставшие кыпчаки, во главе с Бачманом, из племени *ел борили* (или иль-бурлик). На его поимку и ликвидацию были выделены несколько туменов, которые в ходе большой облавы захватили его в плен в низовьях Волги (Итиля). По рассказу Джувайни, когда Бачмана привели к Мункэ, то он обратился к нему с просьбой лично его убить. Младший брат Мункэ – Бучек, по его приказу, зарубил непокорного кыпчакского батыра.

Глубокой осенью 1237 г. монгольские тумены развернули наступление на северо-восточные русские земли. В декабре, в результате пятидневного штурма, пала Рязань, жители перебиты, а город сожжен дотла. В ожесточенном сражении под Коломной, длившейся три дня, погиб знатный Чингисид Кулкан, но монголы окружили и разбили русские полки. После занятия Коломны была захвачена и Москва, а также все основные центры Владимиро-Суздальской земли. Особо сильный отпор завоевателям дал небольшой городок Торжок, взятый после двенадцатидневных боев. В начале марта 1238 г. на реке Сити, монгольский военачальник Бурундай уничтожил русское войско великого князя Юрия Всеволодовича. Не дойдя ста верст до Новгорода Великого, монголы весной 1238 г. остановили наступление, и пошли привычным способом массовой облавы на юг, в сторону кыпчакских степей. По пути монгольскому войску оказал упорное сопротивление г. Козельск. Штурм небольшой крепости продолжался 7 недель, и победа досталась монголам с большими потерями среди воинов, за что он был прозван ими «злым градом».

Окончательно покорив западно-кыпчакские (половецкие) земли и прилегающие территории, Бату, как руководитель военной кампании, решил осенью 1240 г. овладеть юго-западными русскими княжествами. Одной из главных целей похода был захват большого и хорошо укрепленного Киева. Штурм продолжался несколько месяцев, разъяренные монголы ворвались в город, и, как пишут местные хроники, «от мала до велика вся убиша мечом» [4, с. 470]. Затем, монгольские тумены стремительно вошли в земли Галицко-Волынской Руси и овладели здесь важнейшим политическим экономическим центром – Владимир-Волынским. В течение 1241-1242 гг. западный поход был продолжен Батыем и Субэдэй-багатуром. Монгольские войска с боями прошли страны Центральной Европы – южная Польша, Чехия, Венгрия, Валахия. В апреле 1241 г. монгольский корпус, под командованием Байдара, наголову разбил польско-немецкое войско князя Генриха в битве под Лигницей, а чуть позже, в том же месяце, в сражении на реке Шайо, Бату и Субэдэй уничтожили основные силы венгерского короля Белы IV.

Весной 1242 г. передовые монгольские части вышли к Адриатическому морю, но получив известие о смерти Угэдэя, Бату повернул войска назад и вернулся в Дашт-и Кыпчак.

Восточные летописцы называли покоренные монголами северные земли Улусом Джучи или по имени, правившего в то время династа, например Бату, Берке, Узбек и т.д. Но чаще всего используется термин «Золотая Орда». Разберемся с этими понятием. Орда это место пребывания – ставка хана. По сообщениям средневековых авторов «Большой Ордой» называлось место, в котором был поднят золотой шатер (получивший свое название из-за подпорок, покрытых золотом). Так, для Чингисхана, по его приказу возвели «большую золотую орду» (*урду-и заррин-и бузург* – Большая Золотая Ставка). Тюрко-монгольский эквивалент термина «Золотая Орда», т.е. ставки-двора хана – «*Сары Орда*». Такой Большой (Улуг) или Золотой Ордой была поволжская ставка Бату и его преемников, расположенная в джучидской столице – «Великий Сарай». Золотой парадный шатёр подробно описан в книге арабского путешественника Ибн Баттуты при характеристики резиденции хана Узбека [5, с. 290-291]. В период поздней Золотой Орды ставка «главного» хана обозначалась как «Большая Орда», тем самым, в политическом отношении являвшаяся «старшей». Соответственно другие ставки-орды, принадлежавшие иным владетелям, считались «младшими».

По окончанию войны Бату решил сделать центром своего улуса Нижнее Поволжье и построил здесь столичный город Сарай. Завоеванные обширные земли и население, он как глава рода Джучидов, распределил между своими братьями. Орду – старший брат, получил крайние восточные пределы джучидских владений, располагавшиеся в алтайско-прииртышском районе. Его род (*урук*) и орда-ставка называлась «*Кок-Орда*» (Синяя Орда) и совместно с царевичами Шингуром, Удуром, Тука-Тимуром и Сингкумом составляли левое крыло Улуса. Территории между землями Орду и Бату достались пятому сыну Джучи, багатуру Шибану – герою западного похода, находившиеся по Абу-л-Гази, от восточной стороны реки Яик (Урал), по рекам Иргиз, Орь, Илек и приуральских гор до Ара-кума, Кара-кума и до берегов рек Сырдарья, Чу и Сарысу. В свою очередь «*Ак-Орда*» (Белая Орда) ассоциировалась с владениями самого Бату, и вместе с улусом Шибана составляло правое крыло. Таким образом, восточная или левая сторона Улуса Джучи называлась Кок-Орда, а западная или правая сторона именовалось Ак-Орда. Память об этих ордах-ставках сохранялось длительное время. При этом, восточная ветвь Джучидов, ввиду отдаленности их территории, считала себя более самостоятельной по отношению к политическому центру в Поволжье.

После смерти Гуюка – сына и наследника Угэдэя, по настоянию Бату, как старшего в роде – «*ака*», новым великим ханом империи монголов стал его друг и соратник Мункэ, сын Толуя. Противники Джучидов и Толуидов из числа потомков Чагатая и Угэдэя были казнены, а их владения разделены между Мункэ, Бату и другими лояльными Чингисидами, признавшими их власть. После смерти Бату (1255-1256 гг.) законным главой джучидского рода был провозглашен его сын Сартак, находившийся в это время в Монголии, но при возвращении домой он был отравлен. Вскоре умер и назначенный Мункэ правителем Улуса малолетний Улагчи, сын Бату или Сартака.

К власти в Золотой Орде пришел энергичный Берке (1260-1266 гг.) – третий сын Джучи, который еще в молодости принял ислам. В 1257 г. в подвластных монголам землях, в частности на Руси, была организована перепись населения, проведенная имперскими чиновниками из монгольской столицы Каракорума. Относительно мирно прошла перепись во Владимиро-Суздальском, Рязанском и Муромском княжествах, однако в Новгороде ее осуществить не удалось. Тем не менее, через два года, новгородское население было переписано и обложено данью, а выступление недовольных жестко подавлены князем Александром Невским. В международных делах Берке вел

независимую внешнюю политику и не подчинялся верховным ханам, сидевшим в центре. После смерти Мункэ, в 1260 г. в империи одновременно были провозглашены два великих хана: Ариг-Буга в Каракоруме и Хубилай в Китае. Используя фактор двоевластия, Берке, исходя из своих интересов, поддержал Ариг-Бугу, но тот потерпел поражение и сдался на милость Хубилая.

Более сложные отношения установились у Золотой Орды с ильханом Хулагу – братом Мункэ, владельцем Ирана, из-за претензий Джучидов на спорные закавказские территории – Арран и Азербайджан. Глубокие противоречия между этими монгольским улусами привели в 1262 г. к вооруженному конфликту на Кавказе. Войска Берке начали масштабное вторжение в Закавказье. В борьбе с Хулагу, Берке опирался на военно-политический союз, заключенный с мамлюкским султаном Египта. Военные действия шли с переменным успехом для противостоящих сторон. Вторая война золотоордынцев с Хулагуидским Ираном проходила в 1265-1266 гг. Инициатором войны выступили вновь Джучиды. Передовой авангард под командованием Ногай вторгся через Дербентский перевал в Азербайджан. Им навстречу выступил Юшумут, брат Абаги (сын и преемник Хулагу), и 19 июля 1265 года два войска сошлись в сражение при Аксу. Ногай во время боя был ранен, а его разбитое войско отошло к Ширвану. Подошедшие войска Берке, в свою очередь, вынудили отступить Абагу. Два войска встали лагерем, по обоим берегам Куры, обстреливая друг друга из луков. Берке направился к Тифлису, надеясь тут переправиться через Куру, но в пути он заболел и умер. После смерти Берке, золотоордынская армия прекратила военные действия и отступила на север.

После кончины Берке следующим правителем Улуса Джучи на курултае был избран Менгу-Тимур (1266-1282 гг.), сын Тукана, внук Бату. Воцарившись на троне предков Менгу-Тимур начал выдавать ярлыки и впервые стал самостоятельно чеканить монету от своего имени, что являлось правом суверенного властителя. С момента его правления на джучидских монетах выбивается новый титул правителя Золотой Орды – «хан высочайший» и личная тамга батуидского дома, что подтверждало его независимость. Причем власть Менгу-Тимура признал официальный глава Монгольской империи – Хубилай, прислав формальный ярлык, где он назначался верховным главой Золотой Орды. Тем самым, в годы правления Менгу-Тимура Улус Джучи стал независимым от центрального правительства.

На специально созванном курултае, прошедшем в районе реки Талас в 1269 г., Менгу-Тимур и фактические хозяева улусов Чагатай (Барак) и Угэдэя (Хайду), провозгласили свою самостоятельность и, приняв ханский титул, стали полностью независимыми от власти великого хана Хубилая. Тем самым, некогда единая Монгольская империя практически перестала существовать, хотя периодически представители династии Юань в Китае – потомки Хубилая символически напоминали чингизидским правящим домам о своем номинальном приоритете.

При Менгу-Тимуре оживилась торговля, появились генуэзские торговые фактории в крымских городах Кафе и Солхате, прочно утвердилась власть ханов Золотой Орды в русских землях, князья которой должны были обязательно получать от них ярлык на великое княжение. По приказу хану была проведена перепись на Руси. Русской православной церкви был выдан отдельный ярлык, освобождавший ее от налогов, повинностей, военной службы и давал широкую автономию во внутренних делах. Весьма успешной была и внешняя политика. В 1268 г. Менгу-Тимур заключил долгожданный мир с ильханом Абагой. Ордынские войска, а в их составе и русские дружины, совершали походы против Византии (1269-1271), Литвы (1274), захватили асский город Джулат на Северном Кавказе (1277-1278). Ушел из жизни первый хан из династии Джучи, в результате злополучной операции на шее, оставив после себя многочисленное потомство – десять сыновей.

Кончина Менгу-Тимура привела к политическому кризису в государстве, так как в Золотой Орде не был четко определен принцип наследования и передачи высшей власти. В течение почти двадцати лет в золотоордынской империи безраздельно и самовластно определял порядок престолонаследия один из ярких и амбициозных правнуков Джучи – Ногай (или Ису-Ногай), сын Татара, из потомства Бувала. Его стремительная карьера началась при восхождении во власть Берке, при котором он выдвинулся как командующий авангардом золотоордынской армии, а впоследствии стал темником и главой правого крыла войск Джучиева Улуса.

Ногай был активным участником всех военных походов Берке и особенно стал известен в войнах с Хулагуидским Ираном, в качестве командира передовой рати, где потерял глаз от удара вражеского копья. При воцарении Менгу-Тимура, сторонником которого он, видимо, не был, Ногаю отстранили от командования войском и послали в западные владения Золотой Орды, на Дунай. Здесь Ногай, будучи правителем собственного улуса, вел активную дипломатическую деятельность, в частности, вел переписку с египетским султаном Рукн ад-Дином Бейбарсом, сообщал ему, что принял ислам и готов оказывать военную и политическую поддержку единоверцам. Взамен, он получал не только дружеские послания, но и богатые дары от мусульманских владык. Византийский император Михаил VIII Палеолог, стараясь избежать военных нападений со стороны опасного соседа, выдал за Ногаю свою внебрачную дочь Евфросинью. Ногай автономно определял внешнюю политику Золотой Орды на Балканах, менял по своему усмотрению царей Болгарии, совершал набеги на восточно-европейские страны – Венгрию, Польшу, Литву.

При выборе хана Ногай поддержал Туда-Менгу (1282-1287 гг.) – брата Менгу-Тимура и получил высший статус в джучидской имперской иерархии. Он был не только командующим золотоордынской армии, но и носил почетный титул «ака» и представлялся как авторитетный блюститель Ясы Чингисхана. Туда-Менгу оказался весьма слабым монархом и не пользовался сильным авторитетом и влиянием среди господствующих кругов, что привело в 1287 г. к его смещению с престола. К власти пришел, при прямой помощи Ногаю, его ставленник Тула-Буга (1287-1291 гг.), ханствовавший со своими братьями-соправителями. Политические позиции Ногаю усилились при сарайском дворе настолько, что получил теперь право разбирать споры внутри многочисленного ханского клана Батуидов [6, с.141].

В 1288 г. большая золотоордынская армия под командованием Ногаю и Тама-Токты (внук Шибана) в очередной раз вторглась на подконтрольную Хулагуидам территорию, но потерпела обидное поражение от войск ильханата. Несмотря на эту досадную неудачу, Ногай решил совместно с Тула-Бугой совершить грабительское вторжение в Венгрию, но и этот поход также закончился плачевно. При возвращении из набега войско Тула-Буги попало в снежный буран и потеряло большую часть воинов. Это вызвало подозрения и упреки в отношении Ногаю, которого хан обвинил в предательстве. В свою очередь и Ногай понял, что ему скорее нужно избавиться от неудобного и становившегося крайне опасным для него хана. Чтобы лишить власти Тула-Бугу, он решил сделать ставку на молодого сына Менгу-Тимура – Токте.

В борьбе за власть золотоордынские повелители использовали весь изощренный политический арсенал, не гнушаясь заговоров, обманов, ложных клятв и тайной ликвидации своих оппонентов. Так произошло предательское убийство Тула-Буги, организованное коварным интриганом Ногаем. И Тула-Буга и Ногай, испытывая острую взаимную неприязнь, строили предательские планы по устранению друг друга. Трезво оценив сложившуюся ситуацию Ногай, наигранно поддавшись на требование Тула-Буги о приезде для совета, обратился к матери хана с просьбой, чтобы ее сын встретился с ним в

укромном месте, якобы для того, что он хочет сообщить ему что-то важное. Делая при этом упор на молодость хана, и тем самым намекая на свою опытность по части управления государством. По настоянию ничего не подозревающей матери Тула-Буга распустил собранное войско, и решил идти к нему на встречу. Как только Тула-Буга известил его о своем согласии, Ногай скрытно призвал соперничавшую с ним политическую партию из числа сыновей Менгу-Тимура: Токту, Бурлюка, Сарай-Бугу и Тудана и оставил их в засаде. Лишь после начала «душевной» беседы понял Тула-Буга, что Ногай цинично обманул его. Тула-Буга был беспощадно убит своим династийным конкурентом Токтой. И такими фактами изобилует бурная история Золотой Орды и других современных ей государств.

Итак, еще одним ханом, возведенным на трон Ногаем, стал подающий большие надежды молодой Токта (1291-1312 гг.). В начале правления Токта не проявлял самостоятельности и выполнял все требования грозного золотоордынского временщика. Например, по настоянию Ногай, он устранил неугодных ему военачальников и нойонов, передал ему в управление область Крым. В тоже время, этот хан, несмотря, на такую относительную «зависимость», пытался и проводил эффективную внутреннюю и внешнюю политику. Токта, в 1293 г., воспользовавшись жалобой на действия великого князя Дмитрия Александровича, со стороны нескольких русских князей во главе с Андреем Городецким, отправил на северо-восточную Русь своего брата Тудана (Дюдены русских летописей) с сильным войском, которое razорило 14 городов, и заменило неугодного вассала. В 1294 г. Токта заключил мир с ильханом Ирана – Гейхату, а чуть позже (формально?) признал верховенство представителей монгольской династии Юань, правившей в Китае.

Через некоторое время, усилив свое положение, хан, взявший политический курс на укрепление личной власти, окружив себя верными сподвижниками, отказался исполнять очередную просьбу могущественного беклербека. Это привело к острому внутреннему конфликту и самой настоящей гражданской войне в Джучиевом улусе. В 1298 г. Токта во главе войска, выступил против Ногай. Первое сражение между ними произошло в районе реки Дон и завершилось победой Ногай и бегством Токты в Сарай. Эта война фактически привела к политическому расколу правого крыла Золотой Орды, где теперь находилось два руководителя. Токта начал упорно готовиться к решительной схватке с Ногаем, и стал собирать новую армию из числа своих приверженцев. В 1299 г. огромное войско хана в битве на реке Аксай разгромило воинство Ногай, который был убит в конце сражения.

В это время на востоке джучидских владений, в «кок-ордынском уруге», номинально, но все же, подчинявшейся власти Сарая, происходили не менее драматичные события. После смерти Орду, на долгое время власть перешла к его сыну Кунг-Кырану (1251/52-1288 гг.), которого сменил Кончи/Куинджи (1288-1302 гг.), сын Сартактая, являвшийся, в свою очередь, первым сыном Орду. После ухода Кончи (Куинджи), ему наследовал сын Баян, но его родственник Кублук, отпрыск некоего Тимур-Буки, начал оспаривать его право на кок-ордынские владения и, заручившись дружбой с Чагатаидом Дувой и Угэдэидом Хайду, прогнал его к границам владений Токты. Золотоордынский хан, поддержал притязания Баяна и выдал ему соответствующий ярлык на владение улусом. Постоянные требования Токты, обращенные к союзникам Кублука – Чапару (сын Хайду) и Дуве прислать неугомонного соперника Баяна к нему, отклонялись ими под различными предлогами.

Выдача ярлыков золотоордынским ханом руководителям левого крыла Улуса и активная и настойчивая политическая позиция Токты в затянувшемся ожесточенном споре между кок-ордынскими огланами (царевичами) говорит о том, что его легитимная власть распространялась и на эту отдаленную территорию. Поэтому и Чапар и Дува, не отрицали законных требований хана Токты о высылке Кублука, а только приводили

какие-то «отговорки». Тем не менее, в конце концов, Баян, проведя ряд тяжелых сражений, смог одолеть войско Кублука. Последний погиб в одном из кровопролитных боев. Но сын Кублука – Кушай, опираясь на поддерживавших его претензии потомков Чагатая и Угэдэя, вновь начал действовать против Баяна и вынудил его опять обратиться к помощи Токты, который прислал ему на подмогу два тумена войска, во главе с братом Бурлюком. Как только, в 1308 г. войско было отозвано назад, внутренние противники Баяна выдвинули другого правителя – его брата Мангутая, который еще раз, заставил укрыться злополучного наследника во владениях хана Токты. Таким образом, в конце первого десятилетия XIV столетия в «кок-ордынском» улусе параллельно боролись за власть сразу три претендента: Баян, Кушай и Мангутай. Только в 1310 г., когда войска Токты вошли на кок-ордынскую территорию, Баяну все-таки удалось не надолго вернуть правление в свои руки.

В это же время началась очередная война Золотой Орды и Хулагуидского Ирана. На этот раз зачинщиком конфликта стала иранская сторона, во главе с ильханом Улджейту. Военные действия не принесли удачи ни одной из противостоящих сторон. Попытка заключить мир также не увенчалась успехом.

В отношении Руси Токта продолжил политику Менгу-Тимура и дал русскому митрополиту Петру ярлык, подтвердивший привилегии православной церкви и освобождение от налогов и сборов. При Токте была проведена важная денежная реформа, которая свелась к изъятию прежних денежных монет и выпуску новых с единым весом, было упорядочено управление административной системой. Своим преемником хан видел сына Ильбасара, но внезапная гибель золотоордынского властителя привела к очередной кровавой схватке за власть внутри джучидской верхушки. Наследник Токты был умерщвлен в результате заговора.

Следующим ханом Золотой Орды на длительный период становится Узбек (1313-1341 гг.), сын Тогрула, внук Менгу-Тимура, безраздельно правивший государством около двадцати восьми лет. Именно с его приходом связывается распространение ислама, радикальные политические и административные преобразования внутри Улуса. Но только в 1320-1321 гг. Узбек официально перешел в ислам и принял новое мусульманское имя – Султан Гийас ад-Дин Мухаммад Узбек-хан. Конечно, золотоордынская знать, придерживавшаяся традиционных верований, не хотела принимать чуждый ее представлениям ислам. В ответ на их упорное противодействие Узбек развернул массовые репрессии среди джучидской элиты. Так, по сведениям источников, по приказу хана были казнены 120 царевичей «Золотого рода», а также другие знатные лица из числа кочевой аристократии, являющиеся язычниками и приверженцами иных религиозных конфессий («бахши и ламы»). Некоторые, оппозиционно настроенные представители джучидских кланов, были сосланы в отдаленные районы государства или скрылись на окраинах. Совершенно очевидно, что религиозная реформа Узбека стала политическим инструментом в борьбе с многочисленными противниками его единоличной власти.

Узбек целеустремленно и принципиально изменил структуру управления и административно-чиновничий аппарат, в который вошли мусульманские должности: муфтии, кадии. Реформы Узбека направленные на укрепление системы управления государства существенно подорвали политические позиции других джучидских кланов и одновременно усилили роль золотоордынских беклербеков. Был создан новый управленческий орган – ханский диван, характерный для мусульманских государств. Вместо старого титула «нойон» стал использоваться термин «эмир» (перс. амир) или «бек» (тюрк.). Вся территория и население было поделено на 70 туменов, во главе с темниками-эмирами, которые входили в четыре улуса: Сарай, Дашт-и Кыпчак, Хорезм и Крым, управлявшиеся ханскими наместниками – улус-беками. При Узбеке, право

взимания ордынского «выхода» (дани) с Руси было передано вассальным князьям, которые теперь сами занимались ее формированием и отправкой в ханскую казну. В эпоху этого хана отмечен мощный экономический подъем, произошел реальный рост городского строительства и расцвет материальной и духовной культуры, построена новая столица Сарай аль-Джедид («Новый Дворец»), а торговые пути стали безопасными.

Хан Узбек твердо держал власть в руках и решительно пресекал любые сепаратистские выступления на окраинах. Как только в левом крыле улуса умер правитель Ерзен, сын Сасы Буки, Узбек, предварительно сместив других потенциальных наследников, передал власть в левом крыле своему наместнику эмиру Исатаю (Иса), из клана *кыйат*. Любые попытки левокрыльных огланов стать независимыми властителями пресекались самым жестким способом.

Золотая Орда при нем продолжала вести достаточно активную международную политику по всем направлениям. Традиционным агрессивным вектором внешней политики Узбека оставался Иран, так как золотоордынцы не отказались от давних притязаний на закавказские территории Хулагуидов. По его приказу джучидские войска совершили ряд вторжений в Ширван и в Арран, но ожидаемого успеха добиться не смогли. Узбек установил дипломатические отношения с Византией, Индией, странами Западной Европы, возобновил союзные связи с мамлюкским Египтом. Хан заключил династический брак с византийским царствующим домом, женившись на дочери императора, а также пытался породниться с египетским султаном ан-Насир Мухаммадом, за которого была выдана племянница Узбека, царица Тулунбай. Узбек скончался в 1341 г. и власть на короткий срок перешла к его старшему сыну Тыныбеку, но в результате заговора он погиб.

Джанибек-хан – третий сын Узбека, правил пятнадцать лет (1342-1357 гг.). Придя к власти, как и отец, насильственным путем, он хладнокровно лишил жизни своих братьев – Хызрбека и Тыныбека. Беря пример с предшественников, хан, проводил твердую политику усиления центральной власти и контролировал дела вассальных княжеств, строго продолжал политику исламизации в Золотой Орде. Вместе с тем, Джанибек известен в русской летописи как «добрый» хан. Видимо, это связано с тем, что при нем прекратились грабительские вторжения на русские земли. Джанибек также провел собственную денежную реформу, которая свелась к замене прежних серебряных денег, выпуском в оборот большого количества медных монет, но, несмотря на это нововведение, оно было отменено позже при его преемниках.

Внешняя политика Золотой Орды при нем существенно не изменилась. Была продолжена традиция дипломатических контактов с мамлюками Египта. В причерноморских торговых городах, в частности, в городе Тана Джанибек изгнал венецианских купцов на пять лет, за то, что они вели себя оскорбительно по отношению к подданным хана. В 1344 г. золотоордынские войска осадили г. Кафу, где находилась торговая фактория генуэзцев, но не смогли ее захватить. Через год, потерпев неудачу при штурме, командующий войском беклербек Могул-Буга, приказал перекинуть за крепостные стены труп человека, который умер от чумы. Вспыхнувшая эпидемия среди горожан, распространилась вместе с заражёнными, переехавшими в Европу и привела к массовой гибели большого количества населения в европейских странах. В 1356 г. Джанибек выступил в поход на Иран, захватил в плен атабека Азербайджана Малик Ашрафа и завоевал город Тебриз. В это время хан тяжело заболел и вернулся из иранского похода. Вызванный в столицу митрополит Алексей не смог вылечить болезнь. Старший сын хана – Бердибек, получив известие о болезни Джанибека, стремительно вернулся в Сарай и убил отца, а затем остальных 12 братьев, при этом даже не пощадив малых детей. Но провозгласив себя ханом, правил всего два года (1357-1359 гг.).

Золотая Орда являлась государством, в котором сочетались кочевой и оседлый социально-экономический уклад, синтетическая культура и образ жизни, имевшая оригинальную политическую систему власти. Государственная организация Золотой Орды представляла собой сложную и многоуровневую схему, в которой действовали как центральные учреждения, так и местные региональные администрации, налоговые органы, разветвленный фискальный и значительный чиновничий аппарат. Политическая и социальная структура в Золотой Орде имела свою специфику, заключавшуюся в том, что здесь, несмотря на существование системы гражданского управления, все же превалировали группы, связанные с несением государственной службы и отбыванием воинской повинности. Высший военно-управленческий слой в Золотой Орде состоял из Чингисидов, которые принадлежали по праву происхождения и родства к политической элите: улусные владетели, огланы, темники, распределенные по двум крыльям. Военно-аристократическая знать этого уровня обладала необходимыми властными полномочиями в своих уделах. В золотоордынской системе управления, в результате реформ Узбека главным после хана считался беклербек. Возвышение беклербеков в Золотой Орде привело к тому, что они, сосредоточив огромную власть в своих руках, стали не только вмешиваться, но и прямо влиять на порядок престолонаследия среди Джучидов. Ниже него рангом стоял визирь – руководитель дивана. Остальные должности занимали особо знатные или чем-либо отличившиеся эмиры. Улусы делилось на более мелкие владения, также называвшиеся улусами, в которые входили различные административно-территориальные единицы, возглавляемые тысячниками, сотниками, десятниками, исполнявшие военные и гражданские функции. В подвластных землях администраторами назначались «даруги» и «баскаки», которые занимались взиманием податей, дани, сборов с местного покоренного населения, осуществляли контроль на вверенной им территории.

Общественные отношения регламентировались на основе «Великой Ясы», окончательно принятой в конце жизни Чингисхана, и представлявшей собой свод законов, решений и постановлений. Помимо Ясы, в Золотой Орде действовало обычное право (*торе, адат*), регулировавшие семейные, наследственные связи, а также другие правовые нормы – ханские ярлыки, мусульманский шариат.

Джучидская династия контролировала важные северные участки «Шелкового пути» и центральную часть евразийского пространства. Золотоордынская военно-политическая сила была серьезным геополитическим фактором для ближних и дальних соседей, и длительное время играла ключевую роль в межгосударственных отношениях. Золотая Орда, по своей внутренней природе относилась к имперскому типу кочевых государств и сохраняла политические и правовые традиции предшествующего ей «*Yeke Mongyol Ulus*» (Держава Чингиз-хана).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. *Monᠦol-un niᠦᠢᠴa tobᠴiyan*. Юань чао би ши. Т. I. Введение в изучение памятника. Перевод, тексты, глоссарии / Труды Института востоковедения. Т. XXXIV. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. 620 с.
2. Золотая Орда в источниках. Кит. и монг. источники (Собрание сведений, относящихся к истории Золотой Орды (улусу Джучи) из китайских и монгольских источников). Т. III. Пер с кит., состав., ввод. статья и коммен. Р.П. Храпачевского. М.: Наука, 2009. 336 с.

3. Genghis Khan: The History of the World Conqueror. Ata-Malik Juvaini, 'Alā' al-Dīn 'Atā Malik Juvaynī, Mizra Muhammad Qazvini by J.A. Boyle with a new introduction and bibliography by David O. Morgan. Manchester University Press, 1997. 763 p.

4. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Изд. 2-е. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1927. С. 298-488.

5. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. СПб.: Издано на иждивение гр. С.Г. Строганова, 1884. IV, XVI, 564 с.

6. Селезнев Ю.В. Элита Золотой Орды. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009. 232 с.

THE ULUS OF JOCHI (GOLDEN HORDE) IN THE IMPERIAL MEASUREMENT

A. K. Kushkumbayev

L. N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract. The article is a brief historical overview of the Empire of the descendants of Jochi, from the first quarter of the XIII century to the first half of the XIV century. The ulus of Jochi has passed the historical path from a separate possession of the eldest son of Genghis Khan to a huge Empire in the Eurasian region. The Golden Horde preserved the ancient Imperial traditions of the former nomadic powers.

Keywords. Ulus, Jochi, Genghis Khan, Golden Horde, Mongols, Turks, Empire, military actions

Сведения об авторе:

А.К. Кушкумбаев, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева факультет международных отношений профессор кафедры Регионоведения aibolat7@mail.ru, Нур-Султан, Казахстан

«МОҢҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІ» КІТАБЫНДАҒЫ ANTI ЖОШЫЛЫҚ САРЫНДАР

А.А. Порсин

Ресей, Магнитогорск қаласы.

Аннотация: мақалада «Моңғолдың құпия шежіресінде» Жошы мен ұлы әрі мұрагері Бату туралы баяндалатын екі оқиға желісі қарастырылды. Біріншіден, Моңғол-Хорзем соғысы алдындағы отбасылық кеңесте Жошы мен Шағатай арасында орын алған келіспеушілік, осы оқиғадан соң Шыңғыс ханның мұрагері болып Үгедей жарияланды. Екіншіден, Русьті, қыпшақтарды және Кавказдағы Аландардың астанасы Мағасты жаулап алғаннан кейінгі ұлан-асыр тойда Бату мен Күйік, Бүри және Харкасун араларында орын алған дау-дамайдан соң Күйіктің Үгедейге жіберіліп, әкесінен қорлайтын сөгіс алу оқиғасы баяндалады. Мақала авторы аталмыш екі оқиға автор немесе редактор тарапынан белгілі бір саяси себептерімен құрастырылған деген ойда. Ол моңғол элитасы арасында расыменде болған және белгілі дауды алып оны керекті әлеуметтік, саяси және хронологиялық контексте орналастырып, осы арқылы Төлеліктерден өзге Шыңғысхан ұрпақтары империяны дұрыс басқаруға қабілетсіз екендіктерін көрсеткен.

Кілтті сөздер: Моңғолдың құпия шежіресі, Жошы, Бату, Шағатай, Бүри, Күйік, дау.

Кіріспе. «Моңғолдың құпия шежіресін»¹ зерттеудегі өзекті мәселелердің бірі оның нақты қашан жазылғандығының анық еместігі. Сондай-ақ, барлық мәтін бір уақытта жазылды ма әлде біртұтас мәтіннің қалыптасуы онжылдықтарға созылған бірнеше кезеңдерден тұрды ма деген мәселелердің басы күні бүгінге дейін ашық. Еңбектің жазылу уақытын көрсететін жалғыз хронологиялық маркер, ол тышқан жылы Ұлы құрылтайда жазылған деген ой [Rachewiltz, 2015, p. 206]. Мәтінге сүйене отырып тышқан жылы 1228, 1240, 1252 және 1264 жылдардың біреуіне сәйкес келеді. Осы жылдар негізінде кітаптың жазылу уақыты қарастырылады.

Бірқатар зерттеушілер Ұлы құрылтай тышқан жылы 1228 жылы өтіп, сол кезде Үгедей хан болып сайланды деп есептейді. Осылайша, мәтіндегі уақыт Шыңғысханның өмірбаяны мен қызметіне қатысты, ал Үгедейдің билігі сипатталатын оқиғалар кейінірек қосылған [Rachewiltz, 1965, p. 185-206; Ratchnevsky, 1993, p. 91-92]. Үгедей ханның билігін сипаттағандығын ескере отырып, басқа бір топ зерттеушілер оның билік ету уақытының соңында яғни 1240 жылы жазылуы мүмкін деп санайды [Pelliot, 1940-1941, p. 1-2; Козин, 1941, с. 17-19]. Ескерткіштің мәтіні Мәңгу ханның тұсында жазылуы мүмкін деген ойды тұңғыш рет Р. Груссе айтқан болатын [Grousset, 1941, p. 22]. Бұл көзқарасты К. Этвуд өзінің мақаласында дамытады. Мақаласында ол МҚШ еңбегінің негізгі мәтіннің XIII ғасырдың 50 жылдары жазылғандығын дәлелдейтін дәйектерді жүйелі түрде баяндайды [Atwood, 2007, p. 1-48]. У. Хаң еңбектің жазылуының неғұрлым кейінгі мерзімін айтады – 1264 жыл [Hung, 1951, p. 489-490]. Радикалды нұсқаны Окада Хидехиро ұсынды, оның көзқарасына сай МҚШ 1324 жылы жазылған тарихи роман [Okada, 1972, p. 61–67; 1989, p. 284–292].

Ұсынылып отырған жұмыста мен мәтіннің мерзіміне қатысты қандай да бір нақты позицияны ұстанбаймын. Мақаланың негізгі мақсаты МҚШ баяндалатын екі оқиға желісін автор немесе бір редактордың ашықтан-ашық және саналы түрде тарихи оқиғаны құрастыруы қарастырылады. МҚШ мәтінінде көп мөлшерде анахронизмдердің кездесуі, ескерткішті ерте уақытпен мерзімдеуге мүмкіндік бермейтіндігі белгілі. Мысалға Үгедейдің Есудер Корчиді Кореяға жіберу хабарын айтсақ болады [Okada, 1972, p. 61–67;

1989, p. 284–292]. Есудердің ол жерге ауысып, қолбасшы Жалайыртаһ Корчиді алмастыруы 1258 жылы

Мәңкенің тұсында болған еді [Ledyard, 1964, p. 1-22; Henthorn, 1963, 137, 150–51]. МҚШ кездесетін анахронизмдерді анағұрлым толықтай зерттеген К. Этвуд болды, оның пайымдауына кейбір анахронизмдер оқиғаның құрылымына кейінірек, редакциялау барысында кіруі мүмкін. Дегенмен, кейбір анахронизмдер мәтінге тереңірек кірген олардың пайда болуын кездейсоқтықпен түсіндіру мүмкін емес [Atwood, 2007, p. 7]. Анахронизмдер белгілі, мен олардың пайда болу механизмдерінің бір ықтималдығын қарастыруға тырысамын.

Пікірталас. Сөз екі оқиға туралы, зерттеушілер бұл оқиғалардың күрделі тарихи сипаты туралы бұрыннан айтып жүр. Біріншіден бұл 54-55 параграфтарда кездесетін моңғол-хорезм соғысы алында тақ иесі ретінде Үгедейді сайлауы. Оқиғаның жалпы құрылымы мынандай:

1. Хорезмде моңғолдың елшілері қастандықпен өлтіріледі және Шыңғысхан ол жерге әскер жіберуге шешім шығарады;

2. Әйелі Есуй-хатун оның жорықта қайтыс болу мүмкіндігін және тақ иесін тағайындаудың қажеттілігін ескертеді;

3. Шыңғысхан Жошыға сөз береді, арты Шағатай мен Жошы арасындағы қатты дау-дамайға айналады. Шағатай Жошыны «Меркіттің сүмелек ұрпағы» деп айта отырып, бауырының шығу тегіне қатысты көлеңке түсірсе, екінші жағынан анасының арына күмән келтіріп, оның зорланғандығын айтады. Жағаларынан алған бауырларды Боорчу мен Мухали ажыратып алады. Коко-Цос Бөртеңі жақтау сөзін айтады (254);

4. Шыңғысхан дауды тоқтатып, Шағатайға қатты-қатты сөздер айтады. Шыңғысхан Үгедейді мұрагер етіп тағайындай отыра, оның ұрпақтары билік етуге лайықты болмаса, билік оның өзге балаларына берілуі қажет (255).

МҚШ еңбегінде Моңғол-хорезм соғысының сипаты анахронизмдер мен сәйкессіздіктерге толы. Бірақ, отбасылық кеңесті сипатталуы, соның ішіндегі мұрагерлік мәселесі толығымен құрастырылған. И. де Рахевильц бұл Жошы мен Шағатай ұрпақтарының билікке келуіне қарсы болған моңғол элитасының интерполяциясы болуы мүмкін дейді [Rachewiltz, 2004, p. 923, 937]. Ең басты күмәнді «Шыңғысханның өсиеті» яғни Үгедейдің ұрпақтары билік етуге лайықты болмаса, билік Шыңғысханның басқа ұрпақтарына берілуі керек деген ойы жатыр. Рашид ад-Динде МҚШ осы оқиғаның бас нұсқасы баяндалады. Оған сәйкес, бұл сөздер Күйік қайтыс болғаннан кейін, Үгедей ұрпақтарының билікке таласы бар екендігін меңзеп айтылған. Келтірілген мысалда сол символикалық қатар қолданылады және қарама-қарсы пікір айтылады. Төрелер лайықты болмасада Үгедей ұрпақтары билікте болуы керек деп ант берді [Thackston, 1998-1999, p. 39]. Рашид ад-Диннің келтірген формуласы МҚШ келтірілген формулаға қарағанда ақылға қонымды. Сондықтан, көптеген зерттеушілер Үгедей ұрпақтарын таққа отыру құқығын бекіткен нұсқаны алғашқы нұсқа деп санайды. МҚШ баяндалатын нұсқа Мәңгудің тұсында, Тулуиттардың таққа құқығын бекіту кезінде айтылған кейінгі интерполяция деп қабылдайды [Rachewiltz, 2004, p. 935-937; Atwood, 2007, p. 11-12; Kim, 2005, p. 324-326].

Сонымен, МҚШ баяндалған моңғол-хорезм соғысының белгілі бір бөлігі автор немесе редактор тарапынан құрастырылған. Мен бұл жерде берілген сюжеттегі саяси маңызы бар барлық анахронизмдерді қарастырмаймын, тек ары қарайғы оқиғаларда кездесетін тікелей ұқсастықтарға тоқталатын боламын.

Автор немесе редактор отбасылық кеңесте Жошы мен Шағатай арасында болған дауды, Үгедей мұрагер дегенді құрастырып жазған. Бұндай ойға келесідей зерттеулер көрсетеді:

1. Рашид ад-Динге сәйкес Шыңғысхан Хорезмге жорығының алдында құрылтай жасағандығы айтылады, бірақ тақ мұрагері туралы, балалары арасындағы дау туралы да айтылмайды [Thackston, 1998-1999, p. 241]. «Жамиғ ат-Тауарих» мәтінде өзге деректермен расталатын өзгеше оқиға желісі беріледі. Рашид ад-дин Шыңғысханның тақ мұрагері ретінде Үгедейді тағайындаған құпия мәжілісі 1226 жылы өткендігін айтады. Таңғұттарға қарсы жорығында Шыңғысхан жақында өлетіндігі туралы түс көреді. Тез арада барлық ұлдарын соңғы ақылы мен мұрагерін жариялау үшін жинайды. Әмірлер бұл жиынға кіргізілмеді. Жошы бұл уақытта қайтыс болып кеткен еді. Шағатай келмеді. Шыңғысхан отбасылық кеңесте шығарылған шешімге Шағатайдың келіспеуі мүмкін деп алаңдайды [Thackston, 1998-1999, p. 241]. Жувейниде Үгедей хан болып тағайындалған уақытты таңғұттарға қарсы жорықтан соң болғандығын жазады [Juvaini, 1997, p. 178-183].

2. Рашид ад-Дин Шыңғысханның балалары арасындағы дау туралы хабар береді. Ол оны 1221 жылдың қысы не жазында Үргенішті алу кезінде болғандығын жазады [Thackston, 1998-1999, p. 254]. Рашид ад-Динде Үргенішті басып алу егжей-тегжейлі жазылған, дегенмен жұмысының басқа бөліктерімен керіғарлықтары бар. Шыңғысхан туралы оқиғада оның «Шыңғысханның ұлдары Жошы, Шағатай және Үгедейді Хорезмге жіберуі және оны жаулап алуы» деген әңгімесінде Мауераннахрды жаулап алғаннан соң Шыңғысхан үлкен ұлы Жошыны Шағатай және Үгедеймен қосып Үргенішке жібереді. Қаланың іргесіне келгенге дейін оларға қаланы қорғаушылар шабуылдар жасап тұрды. Жошы, Шағатай және Үгедей келуімен қаланы қоршауға алып, қала басшыларына берілуі туралы елшілік жібереді. Сәлден соң қосымша күш келіп, шабуылға дайындық басталады. Осы жерде Жошы мен Шағатай арасында дау туындап кетеді. Бұл өз кезегінде моңғол әскерінің әлсіреуіне және шығынға ұшырайды. Осы үшін қаланы қоршау 7 айға созылып кетеді. Шыңғысханға Таликанды қоршауға алып жатқанда, Үргеніш ұлдары арасында болған келіспеушіліктері себепті әлі алынбай жатқандығы туралы хабар келеді. Ол Хорезмге Төлені жібереді, ол жерге келіп әскер арасында тәртіп орнатып, қалаға шабуылды бастайды. Ары қарай қаланы басып алуы, тұрғындарды жазалау, қаланы тонау басталады. Дегенмен, Шыңғысханның Жалал ад-Динді қуу туралы жерінде, Шыңғысханның Таликанды жаулап алуының аяқталуы, ұлдарының Үргеніштен, Төленің Хорасаннан келуі айтылады [Thackston, 1998-1999, p.253-256].

О.И. Смирнованың аудармасына негізделген мәтінде бұл керіғарлық анық көрінеді. Үргенішті жаулап туралы оқиғада, дау басталғаннан кейін шабуылды басқарған жан Үгедей болғандығы айтылады. Бірақ, «Шыңғысханның Самарқандтың шетіне шығуы» тарауынада көктемде әкелері Таликанды қоршауға алғанды, ұлдары Жошы, Шағатай және Үгедей Үргенішті қоршаумен айналысып жатқандығын, ал Төле болса Мерв және Нишапураның барлық жерін және қаланың өзін жаулап жатқандығы айтылады. Көктемнің аяғына қарай Шыңғысхан Төлеге қайтуды бұйырады. Қайтар жолда Гератты басып алады. Төле келген уақытта Таликан Шыңғысханның қолына өтіп қояды. Оны қоршау 7 айға созылған болатын. Сосын Шыңғысханға Шағатай, Үгедей және Жошы да келіп жетеді [Рашид ад-Дин, 1952(2), с. 217-219]. Оқиғаға сәйкес Үргенішті Жошы, Шағатай және Үгедей қоршап, шабуылдағаны айтылады, ал Төле басқа бағытта дербес қимылдағандығын білуге болады. Тисінше Жошының солтүстікке кетуі, Шағатай мен Үгедейдің Шыңғысханға оралуы 1221 жылдың көктемінің аяғы не жазының басы болуы мүмкін.

«Жошы хан туралы әңгімеде» Самарқандтың түбінен Шыңғысханның Жошыны Шағатай мен Үгедейді Үргенішті алуға жібергендігі айтылады. Алайда, қаланы басып ау Жошы мен Шағатай арасындағы дауға байланысты созылып кетеді. Сол кезде Үгедейді басшы етіп тағайындайды. Осыдан кейін Үргеніш алынып, Үгедей әкесіне Таликанға қарай, ал Жошы өзінің ордасы Ертіске қарай жылжығандығы айтылады. Ары қарай

Шыңғысханның Жошыға Келар, Башгирд, Урус, Шеркес және дешті Қышпақ сияқты солтүстік елдерді жаулап алу туралы айтқандары баяндалады. Осыдан кейін Жошының әкесінің бұл бұйырығынан жалтарғаны, әкесі мен ұлының арасындағы келіспеушілік және өлімі баяндалады. «Шағатай туралы әңгімеде» Рашид ад-Дин осы әңгімеге қайталайды, бірақ Шағатай мен Үгедейдің оралу мерзімін хижрет бойынша 619 жылдың жазы деп көрсетеді яғни 1222 жыл [Рашид ад-Дин, 1960, с. 78-79, 94-95; Thackston, 1998-1999, p. 359, 374].

Зерттеушілер өздерінің зерттеулерінде Хорезмді басып алу туралы оқиғалардың жалпы ұқсастығы болғанымен, деректер шабуылды кім басқарды, неліктен ол басқарды деген мәселелерде түрлі мәліметтер келтіреді. И. Тоғанның көзқарасына сәйкес Хорезмді жаулап алу Шыңғысхан балалары арасында билікке лайықты тұлғаның орының анықтау ісіндегі үлкен қадам [Тоған, 2001, с. 168-172]. П. Джексон Моңғолардың билеуші топтары арасындағы ұлғайып отырған келіспеушіліктер Шыңғысхан ұрпақтары ішінен жаңадан қосылған батыс өлкелерін кім басқаруға лайықты деген мәселе төңірегінде болған деп есептейді [Джексон, 2017, с. 52]. К. Этвуд осы ойды қолдай отыра, келіспеушілік сондай-ақ, моңғол тарихнамасында да жүрді дейді. Династияның негізін қалаушы және оның легетимдігін негіздеген Шыңғысханның өзі болды. Осы ретте ең маңызды мәселе немесе құрастырылған факт батысқа жасалған жорықта 4 ұлының қайсысы осы жорықта қолбасшы болып, алдына қойылған міндеттерді жүзеге асыра алады. Хорезмді жаулап алу моңғолдардың батысқа жылжыуының негізгі этаптары болды. Жорық кезіндегі әрбір қатысушының мәртебесі, оның және ұрпақтарының империяның негізін қалаушының қазасынан кейінгі билікке лайықты деген тұжырымды көрсетті. Ол Жошының өміріне қатысты қытай және парсы деректеріндегі «стандартты әңгімелеуде» оның рөлі түрлі себептермен төмен түсіріліп отырды. «Стандартты әңгімелеу» 1251 жылғы Тулуид төңкерісі нәтижесінде қалыптасып, осы дәуірдегі жекелеген тұлғалардың биографияларында келетін мәліметтерге керіңар.

Автор келесідей реконструкция ұсынады. И Юань Ши және Рашид ад-Динде Жошының әуел бастағы карьерасы туралы мәліметтерде ол Шыңғысханның ресми мұрагері ретінде көрсетіледі. Бұны Жошының моңғол-хорезм соғысы басындағы әрекеттері қуаттай түседі. Ан-Насавидің ангажирленбеген хабарламасына сәйкес, Жошы әкесінің бұйырығы бойынша Үргенішті қоршауды басқарып, оның байлығын иеленуі қажет болды. Шағатаймен арада болған келіспеушілік және шабуыл кезіндегі сәтсіздіктер оның тақ мұрагері мәртебесінен айырылуға әкеліп соқты. Кейіннен бұл оқиғаның бірнеше нұсқасы пайда болды. Жувейни Жошының қаланы алудағы рөлін төмендетіп, ұрпақтарының билікке деген талаптарын әлсіретті. Рашид ад-Диннің мәтінінде бірнеше нұсқа берліген. Бір нұсқада Үгедейді, келесі бір нұсқада Төлені көшбасшы ретінде көрсетеді [Atwood, 2017, p. 35-36, 50-54].

Ан-Насави сияқты беделді деректе Жошы қоршаудағы Үргеніш элитасымен келіссөздер жүргізгендігі айтылады. Сондай-ақ, Жошы әуел баста қаланы бүлдіргісі келмегендігі айтылады. Себебі, ол оның иелігіне өтуі керек болатын [Шихаб ад-дин ан-Насави, 1996, с.132-134]. Бұл мәлімет Рашид ад-Дин мәтінімен арадағы келіспеушілікті жоймайды, дегенмін жартылай оны негіздейді. Рашид ад-Диннің Төленің қозғалысы туралы хабарлары, оның шабуылға қатысуы туралы нұсқаны қабылдатпайды. Қазір, Жошы әуел бастан жалғыз қолбасшы болды ма әлде өкілдік Шағатай екеуінің арасында бөлініп берілді ме, осы туралы нақ басып айту өте қиын. Бізге маңыздысы, МҚШ басқа да деректер екі маңызды тұсты растайды. Біріншіден, Хорезм жорығының басында Үгедей көшбасшы ретінде әлі мойындала қоймады, ондай көшбасшы Жошы болғанға ұқсайды. Екіншіден, өте әккі Шыңғысханның ұрысып қалған екі ұлын бірдей Хорезмді алуға жіберуі мүмкін емес жағдай. Соғыс барысы, алғашқы уақыттарда олардың арасында шиеленіс болмағандығын болған күннің өзінде ашық дұшпандыққа ұласпағандығын

көрсетеді. Жошының көшбасшылығы мен тегіне қатысты дауда Төленің болмауы, Рашид ад-Диннің Жошы туралы тарауына сәйкес, ағайындар арасындағы тартыста Төле ешқашанда Жошыны жамандамаған әне оның заңды мұрагер екендігін мойындап отырған [Thackston, 1998-1999, p. 347-348].

3) МҚШ баяндалған отбасылық мәжілісте екі тұлғаның сол кезде Моңғолияда болмағанының ықтималдығы жоғары. Біріншіден, Мухали. К. Этвудтың пікіріне сәйкес оның 1221 жылы Шыңғысханның лагерінде болуы мүмкін емес, себебі деректерге сәйкес 1217 жылдан өзінің өліміне дейін яғни 1223 жылдар аралығында солтүстік Қытайда болған [Atwood, 2007, p. 10]. К. Этвудтың пікірмен келісе отырып, оның Моңғолия жерінде өткен отбасылық кеңеске қатысуы үлкен мәселе. Юань Шидің мәліметтеріне сәйкес 1217 жылдан бастап ол Солтүстік Қытайда белсенді ұрыс қимылдарын жүргізген болатын. 1218 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Тайюань және Пиньян қалаларын басып алған болатын. Батысқа жорық жасау туралы шешім 1219 жылдың шілде-тамыз айларында қабылданған болатын. Осы жылдың күзінде Мухали Кэланьчжоу, Цзичжоу, Сичжоу және Цзянчжоу аймақтарын жаулап алған болатын [Храпачевский, 2009, с. 155-156]. Екі оқиғада «хорезмдік сюжетке» Мухалиядың қатысу шындыққа жанаспайды.

МҚШ баяндалатын оқиғаға қатыспаған екінші тұлған Жошының өзі болды. Жошының қозғалыстарын тиянақты зерттеген П. Буэль 1218-1219 жылдары батысқа жылжып, кейіннен оңтүстікке жылжыған еді. Осы арқылы хоремшахы Мұхамметтің екі бағытта шайқасуға мәжбүр етті [Buell, 1992, p. 23-29]. И. Тоған атап өткендей «Отырар инциденті» уақытында Жошы батыста болған. Сондықтан, оның кеңеске қатысып, Шағатаймен дау-дамайға баруы мүмкін емес еді [Тоған, 2001, с. 171]. К. Этвудтың Батыс Қазақстанда Жошының Хорезмшах Мұхамметтің әскерімен шайқасы және соғыстың ресми себебі болған Отырарда моңғол елшілерінің өлтірілуі бір мезетте болды, мұндайды моңғолдар күтпеген еді [Atwood, 2017, p. 47-49].

Солтүстік Қытайдағы Мухали мен Батыс Қазақстанда жүрген Жошының отбасылық кеңеске келуі мүмкін, бірақ бұл мүмкін емес. Сол сияқты Мухалидің 1221 жылы Шыңғысхан ордасында болуы осы қатарда. Себебі, осы уақытта ол Пекинде оңтүстікқытай елшісі Чжао Хунмен сөйлескен еді [Мэн-да бэй-лу, 1975, с. 55]. Осы жерде тағы бір қызықты жәйтқа тоқталып өтейік. МҚШ басқа деректерде кететін тағы бір отбасылық кикілжің туралы мәлімет беріледі. МҚШ сәйкес, Жошы, Шағатай және Үгедей Үргенішті алғаннан кейін олжаны өзара бөлісіп, әкелерінің үлесін беруді ескермей қалады. Бұны білген Шыңғысхан ұлдарын өзіне үш күн жақындатпайды. Тек, Мухали сияқты беделді адамдардың шапағат етуімен олар Шыңғысханның қабылдауына кіріп, әкелерінен қатаң сөгіс естиді [Rachewiltz, 2015, p. 181]. Бұл жерде де Жошының қатысуы да күмәнді. Тіпті, Үргенішті алғаннан соң ол әкесімен кездестіме деген сұрақтың басы ашық. Себебі, негізгі екі дерек екі түрлі мәлімет береді. Жувейнидің мәліметіне сәйкес Шыңғысхан 1222-1223 жылдары қыс айларын Самарқандтың маңайында өткізген. Осы жерден Дешті Қыпшақтағы ұлы Жошыға өзіне келсін деген бұйрықпен хабаршы жібереді. Фенекент өзенінің бойында көктемде Үгедей және Шағатаймен кездесіп құрылтай өткізеді, осы жерден ары қарай жылжиды, арттарынан Жошы Құлан-басы тұсында қуып жетеді. Ол әкесіне мың сұр жылқы мен есектерді айдап әкеледі. Басқа жерінде автор Жошы әкесімен кездескеннен кейін Құланбасыға келіп қайтыс болады [Juvaini, 1997, p. 139-140, 266].

Рашид ад-Динге сәйкес хижраның 621 жылы (1224 ж.) Шыңғысхан Таңғұттардың көтерілісін басу үшін кері оралды. Банакент өзенінің бойында құрылтай өткізеді, ол жерде Жошыдан өзге барлық балалары қатысады. Шыңғысхан 1224 жылды жолда өткізіп Моңғолияға 1225 жылы Моңғолияға оралады [Рашидад-Дин, 1952(2), с. 226, 229-230; Thackston, 1998-1999, p. 258, 260-261].

«Жошы хан туралы әңгімеде» ол Хорезмді алғаннан кейін Жошының Ертістің бойына келіп, Шыңғысханның бұйрығымен дешті Қыпшаққа қарсы жорығын бастау керек болатын. Жошының бұйрыққа бағынбауынан кейін әкесі мен баласына арасында шиеленіс басталады. Әкесі, оның ордаға келуін талап етеді. Жошы денсаулығына байланысты бара алмайды. Бірнеше шақыруына келмегеннен соң Шыңғысхан Жошына жөнге келтіру үшін Шағатай мен Угедейді жіберуге шешім шығарады, жорыққа дайындалып жатқанда Жошының қазасы туралы хабар келеді [Thackston, 1998-1999, p. 359-360].

Юань Ши МҚШ тарихына баяндалатын нұсқаға жақын нұсқаны баяндайды. 1221 жылы Шыңғысхан Парванда болғанда Жошы, Шағатай мен Угедей Баланоянның әскерімен бірігеді [Храпачевский, 2009, с. 159] яғни Жошы біраз уақытқа әкесімен қосылады. Бұл мәліметті толыққанды қате деуге болады себебі осы Юань Ши «Исмаилдың өмірбаянында» 1223 жылы Жошы солтүстікте жүргендігі айтылады, себебі Жебе Исмаил арқылы орыс князі Мстиславды береді [Храпачевский, 2005, с. 522]. Осылайша әкесімен кездесті деген Жувейни дұрыс мәлімет келтірседе немесе МҚШ Рашид ад-Дин келтірген мәлімет дұрыс па, қалай болғанда да Шыңғысханның үлкен ұлы құрылтайға қатыспаған.

Қарастырылған оқиға желісіне қайта орала отырып, МҚШ авторының немесе редакторының өзіне ыңғайлы оқиға желісін құрастырған конструктивті әдістерін байқай аламыз. Империяның элитасына белгілі болған Жошы мен Шағатай арасындағы Үргенішті алар алдындағы келіспеушілікті алған. Шағатайдың Жошы туралы айтқан сөзі қаншалықты деңгейде шындыққа сәйкесетіндігін нық басып айта алмаймыз. Бірақ, Хорезмді басып алар алдында кімнің жолы үлкен мәселесінде Шағатай ағасына осы мағынадағы сөздерді айтуы мүмкін. Бұл оқиғаны автор өзіне керек хронологиялық және саяси контекст – отбасылық кеңесте Угедейді тақ мұрагері сайлаған уақытқа қойды. Шындығында бұл оқиға моңғол-хорезм соғысынан кейін болған, бұл кезде Жошы қайтыс болып кеткен еді. Осылайша, Төледен басқа Шыңғысханның барлық балалары сынға ұшырады. Оқиғаны хронологиялық тұрғыдан жылжыту моңғолдардың батысқа жылжуы алдында және басып алғаннан соң билікке кім лайықты екендігін көрсететін маңызды кадам болды.

Бұл жалпы ойлар ішінара бекітіле түседі, себебі автор немесе осы сияқты конструктивті әдістерді қолданады:

1. Ұлы Батыс жорығы кезеңде Бату Угедей ханға ұлының Күйіктің және Шағатайдың ұлы Бүридің және Елжігіттің ұлы Харкасунның тәртіптеріне шағымданып хабарлама жібереді. Хабарламада Русьді және т.б. он бір елді жаулап алғаннан соң «Мегет» қаласы алынады. Моңғолдар кері қайтамыз деп шешеді. Қайтар алдында үлкен той жасалады, үлкен шатыр тігіледі. Ханзадалардың үлкен Бату бірінші болып тостағаннан ішеді. Бұл Күйікті, Бүриді және Харкасунды ренжітеді, баршаның көзінше Батуды ренжітіп, тойдан кетіп қалады. Олардың Батуға қарсы айтылған сындарының жалпы мағынасы Батудың және оның жақтастарының әйелтектес екендігі және Бату ағалыққа лайық емес дегенге саяды (275).

2. Оқиғаны естіген Угедей қатты ашуланып ұлы Күйікті бағынбағаны үшін жер аударуға, Бүриді әкесі Шағатайға, Харкасунды жер аударуға немесе басын алуға шешім шығарады (276).

3. Мәңгу ханзада Күйік, Бүри және Харкасунды қорғаштап олардың жазасын әскер басы Бату керек деген ой айтады. Угедей келіседі, ұлын қатты сынап, оның қыпшақтар мен орыстарды жаулауда қандай да бір үлесі жоқ екендігін бетіне басады. Күйік пен Харкасунды Батудың сотына жібереді, ал Бүриді Шағатайға жібереді (277) [Rachewiltz, 2015, p. 194-197].

Бұл оқиға және 254-255 параграфтар МҚШ Угедей қайтыс болғаннан кейін, оның ұрпақтарын мұқату үшін әдейі қосылуы мүмкін дейді Л. Лигетти. Бұл көзқарасты И.

Рахевильцте қолдады [Rachewiltz, 2004, p. 1014]. Себебі, Күйік әкесіне келіп, қайтадан батысқа кетуі мүмкін емес еді [Yü Da-Djün, 1986-1987, p. 297-300; Atwood, 2007, p. 13-14]. Бір-біріне тәуелсіз үш дерек болған оқиғалардың тізбегін басқалай тізеді. Біріншіден, Жувейни, Күйік әкесінің қазасын Моңғолияға бара жатқан жолда естіген. Еміл өзеніндегі ордасына жеткенде тақ мұрагері Темуге-Отчиген бастаған бүлікті естиді. Яғни, әкесінің қазасы туралы хабарды ертерек алған [Juvaini, 1997, p. 248]. Екіншіден, Юань Ши Үгедей Күйікқа әскерімен бірге тек 1241 жылдың басында оралуды бұйырады [Храпачевский, 2009, с. 176]. Үшіншіден, Күйіктің есімі 1240 жылдың соңында Киевті қоршауға алған моңғол әскерінің басшыларының тізімінде болған. Бұл тізімді Ипатьев жылнамасына сәйкес орыстар тұтқынға түскен Товрул моңғолдан алған [Ипатьевская летопись, 1908, с. 536-537]. Үгедейдің 1241 жылдың 11 желтоқсанында қайтыс болғандығын ескерсек, тарихшылардың келтірген барлық мәліметтері сәйкес келеді. 1240 жылдың желтоқсан айында Киевті болған. Шамамен осы кезде әкесі Үгедей оның елге оралуына қатысты бұйрық шығарады. Екі жердің арасындағы қашықтықты ескере отырып, оның әкесінің қазасын қайтар жолда естігені ақиқатқа саяды.

МҚШ көптеген сюжеттерге Х. Ким көп көңіл бөлген. Күйіктің майданнан әкесіне оралу мүмкін еместігін мойындай отырып, жорық басшылары арасында қандай да бір шиеленістің болуы басқа деректер арқылы расталып отыр. Зерттеушілердің пікірлеріне сәйкес Бату мен Күйіктің арасында қандай да бір кикілжің болған. Болжам бойынша 1241 жылдың жазында Венгрларды жеңгеннен кейін болғанға ұқсайды. Бұған Юань Ши Бату мен Субедей арасындағы келіспеушілік тойдың үстінде болғандығын тұспалдап айтады. Автордың пікірі бойынша даудың басты себептерінің бірі Батудың әскери істегі біліксіздігі салдарынан әскерді басқарудағы көптеген қателіктері болды [Kim, 2005, p. 314-320].

Бірақ, егер автордың не редактордың конструктивті әдістерді қолданғанын ескере отырып, берілген сюжетті толықтай қалыпына келтіре аламыз. Зерттеушілер бізге бұл оқиғаның екі нұсқасы жеткендігін айтады. Екеуінде де Мәңгу дәуірінде Жошы мен Төле ұрпақтары өздерінің барлық бәсекелестерін жеңгеннен кейінгі кезенді меңзейді. Зерттеушілер 1251 жылы Бүри мен Харкасунның Батудың талабы бойынша өлтірілгендігін айтады [Yü Da-Djün, 1986-1987, p. 300; Atwood, 2007, p. 13-14].

Өзге деректер бұл оқиға туралы не дейді? 1254 жылы Бүридің бұрынғы иеліктерін басып өткен Гильом де Рубрук, оның жайылымдық жерлерінің нашар болғандығын жазады. Бірде, масайған Бүри көпшіліктің көзінше Шыңғысханның ұрпағы ретінде Бату сияқты Еділдің бойында жайылымдық жерді жайлағасы келеді. Бұл туралы естіген Бату, өзіне Бүриді алдыртып, шыныменде оның осы сөздерді айтқандығын сұрайды. Бүри, расыменде ондай сөздерді айтқандығын, өзінің кінәсін мойындап, мас болғандығын айтып ақталады. Бірақ, Бату ештеңеге қарамастан оны өлтіреді [Jackson, Morgan, 199, p. 144-145].

Рашид ад-Динде осы дауды айтып өтеді. Мәңгудің билігі тұсында Бүри мас болып, Батуды балағаттай бастайды, бұны білген Бату оны өзіне алдыртады. Мәңгудің бұйрығымен Бүри Батуға жөнелтіледі. Бату өлтіреді [Thackston, 1998-1999, p. 368-369].

Рашид ад-Дин балағаттау Мәңгудің билігі тұсында болғандығын жазады бұл анық қателік, себебі Бүри жаңа ханның билікке келуімен жазаланған еді. Сондай-ақ, оқиғаның тізбегі қатты сығылып берілген. Бірақ, балағаттау қандай да бір реніш себепті болғандықтан, автор оның алғышарттарынан хабардар болған. Осы хабарлама негізінде үш қортынды жасауға болады. Біріншіден, екі авторда Бүри мас болып балағаттады дейді, бұл МҚШ айтылатын тойды растайды. Екіншіден, екі авторда ол жерде Батудың болмағандығын көрсетеді. Бұл МҚШ баяндалғандай Бүри Батудың бетіне ештеңе айтпағандығын көрсетеді. Бату өзін балағаттаған туралы кейіннен білген. Рубрук келтірген нұсқада ол Бүриден жауап алған. Үшіншіден, МҚШ айтылған нұсқа Рубрук

келтірген нұсқадағы даудың себебін жауып тастады. Ал Рубруктың нұсқасы қисынды және Батысқа жасалған Ұлы жорықтың аяқталуы кезеңіне жақсы келеді. Бүри Батудың үлкендігіне наразы болмады, ол жаулап алынған жерлердің Жошы ұрпақтарының қолына өтуіне наразы болған еді.

Бату мен Бүри арасындағы дау нақты қашан болғандығын дөп басып айту қиын. МҚШ өзге деректерде ол дауға Күйік немесе Харкасунның қатысуы туралы нақты айтылмаған. Жувейни мен Рашид ад-Дин Харкасунның өлтірілуін Бүридің өлтірілуімен байланыстырмай айтады және Бүридің Жошыны балағаттауы туралы мәліметтер келтірмейді [Juvaini, 1997, p. 587; Thackston, 1998-1999, p. 407]. Күйік туралы да осыны айтуға болады. Батудың Күйік, Харкасунмен жауласқандықтарын айтуға болады, бірақ бұлар Бүридің мас күйінде Жошыны балағаттағанымен байланысты емес. Сондықтан МҚШ баяндалған Батуды балағаттау кезінде Күйік пен Харкасунның болуы туралы нақты айту мүмкін емес. Бұл кейіннен қосылуы мүмкін.

Бұл туралы ақырын ғана тұспалдауға болады. Х. Кимнің болжамы көңілді қонымды дегенмен, ол жерде белгілі бір керіғарлықтар бар. Егер мәтін авторы немесе кейінгі интерполяцияда шынайы өмірде болған оқиғаға негізделсе, нәліктен онда батысқа жасалған жорық Русь пен «Мегет» қаласын басып алумен аяқталды? Нәліктен Венгрия мен Польшаны басып алуы айтылмайды? Зерттеушілердің басым бөлігі инцидент осы кезде болғандығын көрсетеді. Сондай-ақ, Күйіктің Киевті алғаннан кейінгі жорықтарға қатысуын белгілі тарихи деректер қуаттамайды. Шын мәнісінде, 1241 жылдың жазында Бату мен Күйік арасындағы дау жалғыз себебі, моңғол әскерінің барлық қолбасшылары қатысқан той Жошы мен Шағатай арасындағы дау сияқты Рубрук пен Рашид ад-Дин айтып өткен Бату мен Бүри арасындағы дауды автор немесе редактор әдейі кіргізуі мүмкін.

МҚШ баяндалатын оқиға 1239-1240 жылдардың қысымен мерзімделеді. В. Минорский кавказ аландарының астанасы – Магаз қаласы деп көрсетеді [Minorsky, 1952, p. 232-238]. Владимир-Суздаль Русын моңғолдар талқандағаннан соң оңтүстік бағытты алды, осы арқылы тылда қалып, қарсылық жасауға мүмкіндігі бар халықтарды бағындыруға және аман қалған қыпшақтарды талқандауға аттанды. Осы жерде бірнеше әскери іс-қимылдар жүрді. Т. Оллсен оларды реттеуді ұсынды [Allsen, 1987-1991, p. 18].

Рашид ад-Дин бұл мәселені былай сипаттайды: 1238-1239 жылдың қысында Мәңгу мен Қадан шеркестерді жаулап алды. Шибан, Бучек және Бүри Крымда қыпшақтарды талқандады. Берке «бүркітші» қыпшақтарды талқандады. 1239 жылы Күйік, Мәңгу, Бүри және Қадан аландардың астанасы Магасты қоршауға алып, бір жарым айдан соң басып алады. Көктемде Букадайды әскерімен Дербентке жіберді, 1240 жылдың күзінде Мәңгу мен Күйік Үгедейдің бұйырығына сәйкес кері жылжып, 1241 жылы өздерінің ордаларына оралды [Thackston, 1998-1999, p. 327-328]. Юань Ши Магастың жаулап алынуын 1239-1240 жылдың қысы деп көрсетеді [Храпачевский, 2009, с. 175]. Рашид ад-Дин келтірген хронологияда Мәңгу мен Күйіктың қайту туралы хабар алуында ауытқушылық бар. Жоғарыда айтқандай 1240 жылдың желтоқсанында Күйік пен Мәңгу Киевті қоршауға алады, ал Күйіктың ордаға оралуы туралы жарлықты Үгедей 1241 жылдың басында ғана шығара алады, тиісінше ол хабар Күйікке тек ең тез дегенде Көктемде жетуі мүмкін.

Егер шынында да Батудың арызы болса, оның Батудан Үгедейге дейін жететін уақытын ескеру керек. Бұл жердегі барлық есептеулер шартты екендігін ескерген жөн, егер Батудың жазған хаты расыменде Күйіктың кері қайтуына себеп болса, ол хат шамамен 1240 жылдың жазы не күзінде жіберілуі керек болатын. Яғни, Күйіктың Батуды жамандауы шамамен 1240 жылдың алғашқы жартысында, яғни Магасты алғаннан кейін лезде немесе біраз уақыт өткен соң орын алуы керек еді. Бұл жердегі қызық жәйт, қыпшақтарға қарсы төрелердің іс-қимылы біріккен болды: Крымда Шибан, Бучек және Бүри, бұлардан алыс емес жерде Берке де қыпшақтармен соғыс жүргізді. 1239 жылдың

аяғында Бучек Магас қаласының түбіне келіп Күйікпен кездеседі. Бұл алдын-ала жоспарланған тактикалық кездесу болды ма әлде Жошы ұрпақтарымен арада болған даудан кейін орын алған оқиғама ол жағы бізге білгісіз. Бірақ, Магастың түбінде екі тараптың кездесуін кездейсоқ дей алмаймыз. МҚШ баяндалатын Бүридің Жошыны балағаттауы осы жерде болғанға ұқсайды.

Қорытынды. Қортындылай келе МҚШ еңбегінің авторы не редакторы екі оқиғаны бір шаблонның негізінде құрастырған. Ол империяның элитасына белгілі Жошы және оның ұрпақтары мен Шағатай және оның ұлы арасында болған екі оқиғаны алған. Біріншіден, оқиғаны лайықты әлеуметтік контекстке қойған – тақ мұрагерін тағайындау үшін өткізілген отбасылық кеңес және батысқа жасалған Ұлы жорықтың аяқталуын атап өту үшін ұйымдастырылған той. Екіншіден, ол оларды қажетті хронологиялық және саяси контексте орналастырған – тақ мұрагерін анықтау мәселесі және батысқа жорықтың басталауы, батысқа жорықтың аяқталауы және одан болашақ батыс өлкесін бөлу мәселесі. Осы ретте И. де Рахевильца ойлары өте қызық. Оның пікірінше Сүбедейдің жаулап алған елдері мен халықтарының тізімі МҚШ батысқа жорық жасалғанда басып алынған елдердің тізімімен шатысып кеткен [Rachewiltz, 2004, p. 958-959]. Үшіншіден, екі құрастырылған оқиға желісінде билеуші элитаны ауыр-ауыр сөздермен балағаттаумен ерекшеленеді. Бұл шығыстың әдеби жанрға тән емес құбылыс. Автор не редактордың бұлай жасауының себептерін тек болжамды түрде айтуға болады. Мүмкін ол осы арқылы Шыңғысхан ұрпақтары арасындағы қатал, ауыр шиеленіс атмосферасын көрсеткісі де келуі мүмкін. Ал, Төле және оның ұрпақтары ақырын ғана бұл оқиғалардан аман шығып отырады. Мәңгу мен Күйік екеуінің майдан шебінен кері шақырылып алғандығы белгісіз. МҚШ Рашид ад-Диннің Мәңгу Күйікпен бірге кері ордаға шақырылды деген нұсқасын растайды. Осы Мәңгу айыпты болған ханзадаларды қорған сөз сөйлеген болатын. Үгедейді баласының ісін Батуға қаратуға көндіргенде өзі болатын. Осылай болғандығында айта кету керек. Автор «Төрелер арасындағы жарылысты» саяси жағынан маңызды хронологиялық контекстпен араластырып ұсынады: батысқа жорықтың басталуы және ол жорықтың аяқталуы. Бұл жердегі басты идея Шыңғысхан ұрпақтарының өзара олжаны бөлісе алмауы, және Жошы және оның ұрпақтарының құқытарын шектейтін Төле ұрпақтарына пайдалы анахронизмдердің қосылуы. МҚШ Жошыға қатысты өзгеде оқиғалар осылай өңдеуден өтуі мүмкін.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Allsen T. Mongols and North Caucasia // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 1987-1991. P. 5–40.
2. Atwood C. The Date of the ‘Secret History of the Mongols’ Reconsidered. // *Journal of Song-Yuan Studies*. 2007. No. 37, P. 1–48.
3. Atwood C. Jochi and the Early Western Campaigns // *How Mongolia Matters: War, Law, and Society*. Leiden. Brill. 2017. P. 35-56.
4. Buell P. Early Mongol Expansion in Western Siberia and Turkestan (1207-1219): A Reconstruction // *Central Asiatic journal*. No. 36. 1992. P. 1-32.
5. Grousset R. État actuel des études sur l’histoire genghiskhanide // *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*. 12. 1941. P. 22–40.
6. Henthorn W.E. Korea: The Mongol Invasions. Leiden. E.J. Brill. 1963. 252 p.
7. Hung W. The Transmission of the Book Known as The Secret History of the Mongols // *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 14. 3/4. 1951. P. 433–492.
8. Джексон П. Распад Монгольской империи // *Золотоордынская цивилизация*. 2017. № 10. С. 50–83.

9. Jackson P., Morgan D.O. The mission of Friar William of Rubruck: his journey to the court of the Great Khan Möngke, 1253-1255 / translated by Peter Jackson; introduction, notes and appendices by Peter Jackson with David Morgan. London. Hakluyt Society. 1990. 312 p.
10. Juvaini Ata-Malik. The History of the World Conqueror / Transl. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, introduction and bibliography by D.O. Morgan. Manchester, 1997. 763 p.
11. Kim Hodong A Reappraisal of Güyüg Khan // Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World. Edited by Reuven Amitai and Michal Biran. Brill. Leiden. 2005. P. 309–338.
12. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Т. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1941. 611 с.
13. Ledyard G. The Mongol Campaigns in Korea and the Dating of The Secret History of the Mongols // Central Asiatic Journal. 9. 1964. P. 1–22.
14. Мэн-да бэй-лу (Полное описание монголо-татар). Пер. с кит., введ., коммент. и прил. Н. Ц. Мункуева. М.: Наука. 1975. 285 с.
15. Minorsky V. Caucasia III: The Alan Capital Magas and the Mongol Campaigns // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London. Vol. 14, No. 2. 1952. P. 221-238.
16. Okada H. The Secret History of the Mongols, a Pseudo-Historical Novel // Ajia Afurika gengo bunka kenkyū 5. 1972. P. 61–67.
17. Okada H. The Chinggis Khan Shrine and the Secret History of the Mongols // In Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers, ed. Klaus Sagaster and Helmut Einer. Weisbaden: Otto Harrassowitz. 1989. P. 284–292.
18. Pelliot P. Deux lacunes dans le texte mongol actuel de L'Histoire secrète des Mongols // Mélanges asiatiques. 1940–41 P. 1–18.
19. De Rachewiltz I. Some Remarks on the Dating of the Secret History of the Mongols // Monumenta Serica. 24. 1965. P. 185–206.
20. De Rachewiltz I. The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. 2 vols. Leiden: Brill, 2004. 1347 p.
21. De Rachewiltz I. The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. The Australian National University, 2015. 268 p.
22. Ratchnevsky P. Šigi Qutuqu // In the Service of the Khan, ed. Igor de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing, and Peter W. Geier. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1993. P. 75–94.
23. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. М.Л.: Издательство АН СССР, 1952(2). 281 с.
24. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II. М.-Л.: Издательство Ака-демии наук СССР, 1960. 214 с.
25. Thackston W. (trans.). Rashiduddin Fazlullah's Jami'u'tawarikh: Compendium of Chronicles. Cambridge, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998-1999. 819 p.
26. Тоган И. Джучи хан и значение осады Хорезма как символы законности // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): от Калки до Астрахани: 1223–1556. Казань. 2001. С. 146–187.
27. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дин Манкбурны). М.: Восточная литература, 1996. 798 с.
28. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. М. 2005. 557 с.
29. Храпачевский Р.П. Золотая Орда в источниках. Т. 3. Китайские и монгольские источники. М.:ЦИВОИ. 2009. 336 с.

30. Yü Da-djün On the Dating of the Secret History of the Mongols // Monumenta Serica. 37. trans. Wilhelm K. Mueller. 1986–1987. P. 277–303.

АНТИ-ДЖУЧИДСКИЕ МОТИВЫ В КНИГЕ "ТАЙНАЯ ХРОНИКА МОНГОЛОВ"

Порсин А.А.

Независимый исследователь.

Россия, Магнитогорск.

Аннотация: в статье рассматриваются два сюжета, содержащиеся в «Тайной истории монголов»; и касающиеся Джучи и его сына и наследника Бату. Во-первых, речь идет о семейном совете перед началом монголо-хорезмийской войны, на котором произошел конфликт между Джучи и Чагатаем, после чего наследником Чингиз-хана был объявлен Угедей. Во-вторых, рассматривается сюжет о ссоре между Бату с одной стороны, и Гуюком, Бури и Харкасуном с другой, возникшей на пиру после захвата Руси, кыпчаков и столицы кавказских алан Магаса, после которой Гуюк был отправлен к Угедею и получил от отца унижительный выговор. Автор статьи приходит к выводу о том, что оба сюжета были сконструированы автором или редактором источника с определенными политическими мотивами, и при этом использовалась сходная методика. Он брал действительно произошедший и известный среди монгольской элиты конфликт, и помещал его в нужный социальный, политический и хронологический контекст, демонстрируя тем самым неспособность ни одной из чингизидских ветвей, кроме Тулуидов, эффективно управлять империей.

Ключевые слова: Тайная история монголов, Джучи, Бату, Чагатай, Бури, Гуюк, конфликт.

Автор туралы мәлімет:

Порсин А.А., зерттеуші, Ресей, Магнитогорск қаласы, porsinart@gmail.com

XV ҒАСЫР МЕН XVI ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ БИЛІГІНІҢ ХРОНОЛОГИЯСЫ

Ж.М.Сабитов

Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Аннотация: Қазақ хандығы дәуірінің біртұтас кезеңі XV ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейінгі аралықты қамтыды. Ал Тәуке ханның өлімінен кейін екінші кезеңнің, бытыраңқылық кезеңінің басталғаны белгілі. 250 жыл уақытқа созылған алғашқы кезеңде Қазақ хандығында он жеті хан билікте болған екен. XV ғасырда үш хан (Керей хан, Жәнібек хан және Бұрындық хан), XVII ғасырда – бес хан, ал XVI ғасырда тоғыз хан биліктің тізгінін ұстайды. Осы XVI ғасырдағы тоғыз ханның бірнешеуінің ғана есімдері қазақ тарихында ерекше айтылады.

Кілтті сөздер: Қазақ хандығы, Қазақ хандары, Дешті-Қыпшақ, Гирей және Жәнібек

Кіріспе. Қазақ хандығы тарихында мейлінше даулы мәселе ол XVI ғасырдағы Қазақ хандары билігінің хронологиясы. Бұл мәселені М.Х.Абусейтова [2], Т.И.Султанов [21], А.Исин [10], Н.А.Атыгаев [6] [7] және басқа да көптеген авторлар қарастырған.

Т.И. Султанов Қазақ хандары билігінің келесідей хронологиясын келтіреді:

1. Гирей және Жәнібек (1470/71жж. бұрын емес- 1473/74жж. бұрын емес)
2. Бурундук-хан (1473/74-1511)
3. Қасым (1511-1518)
4. Мамаш (1518-1521/22)
5. Тахир (не позднее 1523/24кеш емес - 1531/32кеш емес)
6. Бұйдаш (1531/32-1559/60 бұрын емес)
7. Хак-Назар (1548/49-1580 жж.кейін)
8. Шығай (1580-1582жж.) [21, 135-136].

Сондай-ақ, Т.И. Султанов Т.И. Ахмет-ханды (ноғайлық Сейдақ-бек өлтірді) және Тоғым-ханды (1537-38 жылдары Чагат жерінде өлтірілді) жеке бөледі [21, 183-184]. М.Х.Абусейтованың пікірінше, Тахир 1529 және 1533 жылдар аралығында қайтыс болды [2, 44]. А. Исиннің тұжырымдауынша, Қасым 1521 жылдың басында көктемге таман қайтыс болды [10, 62]. Н.А.Атыгаев мұнымен келіседі [6, 26]. В.В. Трепавлов Литвалық метрика мәлімдемесінің негізінде А. Исиннің нұсқасымен келіседі [22, 55].

Н.А Атыгаев Қазақ хандары билігіне өз хронологиясын ұсынады:

1. Керей (1465/66-1473/74)
2. Бурундук (1473/74-1509)
3. Қасым (1509-1521)
4. Мамаш (1521-1522)
5. Тахир (1522-1531/32)
6. Бауш (1531/32-1537)
7. Тоғым (1537-1551)
8. Хак-Назар (1551-1580/81) [7, 51] [6, 24]

Әрбір ханға жеке тоқталамыз:

1. Керей. Мәлім болғандай, Керей – Ахмед-хан ретінде де мәлім болған [11, 262]. Н.А. Атыгаев 2012 жылғы өз мақаласында Керей-хан есімі соңғы рет деректерде 1473-74 жылдары кездесетіні туралы жазады [6, 25]. Сонымен қатар Н.А.Атыгаев Шейбаниға қатысты деректерге сыни анализ жасау негізінде Керей-ханның 1481 жылғы Буреке өлімінен кейін әлі тірі болғанын дәлелдеген біздің 2011 жылғы мақаламызбен таныс емес.

Біз білетіндей, Түркістан түбіне Керей-ханның келуі Мұхаммед Шейбанидің Бухараға екі жылға кетуіне мәжбүр еткен [19, 61]. Ендеше, біз Керей-ханның 1480 жылға дейін билегенін айта аламыз (Керей 1481 жылы қайтыс болды). Бұл жерде біз Жәнібектің Керейді және оның ұлы Бұрындықтың біріншілігін мойындағаны туралы жалпы қалыптасқан пікірмен келісе аламыз

2. Мұхаммед Шейбаниді Ноғай Ордасына хан сайлау талпынысына байланысты Бұрыныдық алғаш рет хан ретінде айтылған. Біздің пікірімізше, бұл оқиға Аббас өлімінен кейін (1490-шы жж.) болды. Сонымен, Бұрындықтың таққа отыруы 1490-шы жылдардан кеш емес деп тіркеген жөн.

3. Н.А.Атыгаевтың есебінше, Қасым 1509 жылы хан тағына отырды, бұл дәйекті ол бұл кезге қарай Қасым Қазақ хандығының шын билеушісі болды деп дәлелдейді. Бұл жерде шын билеуші мен формалды билеуші арасында үлкен айырмашылық бар екенін айтқан жөн. Қасым-хан билігінің басын, оның салмақты саяси фигураға айналған және қазақтардың шын мәніндегі билеушісі болғаннан емес, Бұрындықтың формалды билігінен және оның кеткенінен бастау керек. 1512 жылы Бұрындық әлі Сарайшықта болды. Н.А.Атыгаевтың пікірінше, бұл жылы ол Дешті-Қыпшақты қалдырып, қызына кеткен. Қасым-ханның таққа отырған жылы, біздің пікірімізше, 1513 жыл. Міне осы жылы Шибандық Жәнібек Қасымға келіп, 1200 әмір, сондай-ақ, бүкіл даладан әмірлер қатысқан адамдардың үлкен жиынын көрді [4, 279]. Бұл оқиға Наджм ас-Сани өлімінен кейін болды. Мұхаммед Хайдар Дулати бойынша, Наджм әмір хижраның 918 жылы (1512 ж. желтоқсан) қыстың басында өлтірілді [15, 352]. Ендеше, Жәнібектің Қасымға сапары 1513 жылы болды. Біздің пікірімізше, Жәнібектің сапары кезінде Қасым-хан маңында соншалықты көп әмір санының шоғырлануы, бұл жиылыстың кездейсоқ болмағанын куәландырады. Біздің пікірімізше, соншалықты көп әмір Қасым-ханды таққа көтеру үшін жиналды (Бұрындық даладан 1512 жылы немесе 1513 жылдың ең басында кетті). Жәнібек болса, Қасым-ханды таққа көтергеннен кейін келіп, Қасым-хан маңында жиналған әмірлерге тап болды. Жәнібектің бұл сапары Қасым-хан жорығынан кейін болып өтті. Мұхаммед Хайдар Дулати жазғандай: *«Қараталда қысты өткізіп, оған Катта бектен Сайрам басшыларымен адам келіп, Сайрамның кілтін ұсынғанда, Қасым-хан ерте көктемде туған өлкеге оралуды шешті. Қасым хан оны қабылдады. Сосын ол, моголдар Йанги деп атайтын, Таразға бет алды. Өзінің алдында ол әмірлерінің бірін жіберді, Катта бек оған Сайрамды тапсырды және [Ташкентке] бару үшін ынталандырып, Қасым ханға қызметке барды. Қасым хан үлкен әскермен Ташкентке аттанды. Суйунджик хан Ташкенттің қамалында бекіді. Қасым хан келіп, қамал түбінде түнді өткізіп, Ташкент маңын тонап және таба алғанның барлығын өзімен бірге алып кетті [15, 349-350].*

Біз білетіндей, осы кездесуден кейін, Қасым хан өзінің ұлы Әбілхайырды парсы шахынан кек алу үшін Шибандықтарға көмектесуге жіберді. Алайда, хижраның 919 жылы Әбілхайыр қызылбашылармен шайқаста қаза болды [25, 117]. Бұл, бірінші жағынан, Әбілхайырдың өзіне тым сенімділігінен болды. *«Убейдулла-хан Әбілхайырға жалынды: «Маған әскердің соңында қалуға рұқсат беріңізші. Егер ших-оглы басқыншылық жасаса, онда мен саған көмекке келемін». Әбілхайыр-хан күліп, айтты: «Сіз қорқасыз, бірақ сіздікі дұрыс. Мен өзім шайқас алаңына шыққым келеді және оны [шахты] ұстап алғым келеді» [25, 119].* Екінші жағынан, Әбілхайырдың осыншалықты өркөкіректігін көрген Шибандықтар, өз ойынын бастады. Шайқаста Әбілхайыр өлімінен кейін, «Дашта әскері жеңілді және олар өз шатырларын, заттарын, мүлкін, барабандарын және барлық дүниесін қалдырып, Джейхун өзені арқылы өтіп, қаша бастады. Әлі [жауынгерлер] өзеннен толық өтпесе де, [Убайдулла-ханның адамдары] парлап соза берді де және 30 мың Дашты өзбектері өзеннің екінші жағасында қалып қойды», шайқастан кейін *«[Убейдулла-хан,*

Мұхаммед Темір-сұлтан және Жәнібек-сұлтан өзара ақылдасып, Исмаил Ходжа Абдурахим Накибендді шахқа бітістіруші ретінде жіберуді шешті. Ходжаны көптеген сыйлықпен Амударья арқылы өткізді. Исмаил I Ходжа Абдурахимді қабылдады. Шах Шейбандықтардан өмірінің соңына дейін олардың жаугершіл ниетпен Амударьяны кесіп өтпейтіні туралы антын қабылдады» [25, 121-122]. А.Исин Қасым-ханның қоластындағы халық санының даму динамикасын қарастырып шықты.

1509/10 жыл – 200 мың.

1509-1511 жылдар – 200 мыңнан 300 мыңға дейін

1515/16 жыл – 1 миллион [10, 58].

Осыдан кейін, А.Исин Батыстағы территорияның ұлғайғаны және Қасымның ұлыс адамдары санының ұлғайғаны туралы пікірге тоқталады [10, 59]. Бұл жерде Алам арайи Шах Исмаил мәліметтерін келтіруге болады, ол бойынша, Қасым-ханның 1513 жылы 700 мың жауынгері болған [4, 280]. Қоластындағы халық санының 1509 жылғы 200 мыңнан 1513 жылы 700 мыңға көбеюі Бұрындықтың кетуімен байланысты (оның барлық қоластындағылары хан сайланған Қасымға кетті) және шығыс Дешті-Қыпшақ даласында қандай да бір маңызды саяси бәсекенің болмауымен түсіндіріледі (Сібір хандығында хандар болған жоқ, Үлкен Орда күйреді). Ал 700 мыңнан 1 миллион адамға жету ноғай иеліктері бөлігінің қосылуымен байланысты. Маңғыттар Қазақ әскерінің бөлігі ретінде айтыла бастайды. Бұл кезде Ямгурчидің ұлдары Агиш пен Алач Қазақ хандығына қосылып, «қазақ князьдері» болған көрінеді. Қазақ хандығының халқы санына олардың қосқан үлесі шамамен 300 мың адам (700 мыңнан 1 миллион адамға жету ноғай иеліктері бөлігінің қосылуымен байланысты). Сондай-ақ, Мұхаммед Хайдар Дулатидің Қасым-хан мен Саид-ханның кездесуі туралы мәліметі де тартымды: *«Қасым-ханның Суиунджик ханға Ташкентке басып кіргені туралы соңынан хабар келді. [Са'ид] хан Ташкентке асығыс бет алды. Ол Ферғана және Ташкент вилаеттері арасында орналасқан Кандарлик шатқалына жеткенде, Қасым-ханның оралғаны туралы хабар жетті. Хан Ахсиге қайта оралды да және Ферғана вилаетіндегі қамалдарды бекітіп, қайтадан Ташкентке қарсы көтеру үмітімен қазақтарға бет алды. Ал бұл кезде Қасым-ханның жасы алпыстан асып, жетпіске таяған, ал [Са'ид] хан әлі жас, жасы отызға таяу еді. Қасым –хан өзінің ұлғайған жасына байланысты ханды қарсы ала алмайтынына кешірім сұрап, Жошы тұқымынан отыз-қырық сұлтанына, кейбіреулерінің жасы елу-алпыстағы Джаниш ханға, Таниш ханға, Мумаш ханға, Джан Хайдар сұлтанға, Карши сұлтанға және басқаларына ханға тізе бүгіп, қарсы алуға бұйрық берді. Жаздың соңы болатын. Қазақтар Қасым ханның бұйрығымен қыстауға бет алды. Қасым хан: «Шайбанға қазір қарсы шығу өте қиын. Қазірдің өзінде адамдар қыс туралы ойлануы керек. Бұл кезде әскер жиналмайды», - деді. Сөйтіп ол сыпайы түрде жорықтан бас тартты. Алайда, Қасым хан ханды үлкен сый құрметпен шығарып салды да, ал өзі туған жеріне келіп жетті. Хан одан өте риза болып келді де, Андижанға кетті. Тур (маусы-шілде) айы болатын. Сарай маңындағы ғалымдардың бірі бұл оқиғаға мына сөздермен хронограмма жазды: “Ашти-йн казах” (“қазақтармен бейбітшілік”) — 919 (1513 — 1514) жыл» [15, 351-352].*

Бұл мәлімдеме Қасым ханның және Шибандықтардың 1513 жылы одақтасуы могол ханына мәлім болмағанын куәландырады. Әбілхайырдың қызылбашыларға қарсы жорығы 1513 жылдың бірінші жартысында басталды (жаздың соңында ол хан ордасында жоқ, оның үстіне ол осы жылы қаза болды). Қасым ханның сыпайылықпен бас тартуы Шибандықтармен одақтасуына байланысты.

4.Қасым хан өлімінен кейін, Занко Зудова грамотасына сай, екі сұлтан хан тағы үшін күресті. Н.А.Атыгаев атап өткендей, бұл қақтығыста Қасым ханның ұлы Мамаш жеңіске жетті [6, 26]. Мамаш хижраның 928 жылы (01.12.1521-19.11.1522) қаза болды. В.В.Трепавлов литва метрикасы мәліметі бойынша, Бұйдаш Касымович патша туралы

атап өтеді және екі нұсқаға жол беріп: Қасым ханның Бұйдаш есімді ұлының бар болуы (Қасымның немерелес інісі Адиктің ұлы Бұйдаш болуымен қатар), немесе Адиктің ұлы Касимович деп аталуы мәліметтерді жеткізу барысындағы қате. В.В.Трепавловтың өзі екінші нұсқаны қолдайды [22, 56]. Біздің пікірімізше, Бұйдаштың бірінші қысқа мерзімді билеуі Мамаштың билігімен қатар жүрді және ол хан тағы үшін күрескен «екінші сұлтан» болды. Оның әскерінің негізін құраған Ноғай Ордасының бұрынғы элитасы, көп ұзамай өзін құлатқан Ямгурчидің ұлдары Алач пен Агиш. Шамамен 1522 жылы Бұйдаш өз тағынан айрылды.

5. Мамаштан кейін, деректерге сай, Тахир хан болды. Мәлім болғандай, оның ұлының есімі Суламиш, оның үстіне Суламиш хан эпитетімен аталған [11, 275]. Ол әкесімен қатар кіші билеуші болып саналған шығар. Тахир халық арасындағы өзінің барлық қолдауынан айрылды. Қазақ хандығы халқының саны 1 миллионнан 400 мыңға дейін азайды. Бірінші жағынан, бұл Алач пен Агиш бастаған маңғыттардың кетуімен байланысты (шамамен 300 мың адам). Сондай-ақ, қазақтар бөлігінің «қатыгез» Тахир-ханнан кетуімен байланысты. Айталық, 1535 жылы 300 мың қазақтың басында Ходжа Мұхаммедтің өзінің 15 ұлымен ноғай билеушісі Сейдякте (Шейдяк,саид-Ахмед) өмір сүргені туралы тіркелген факті бар [23, 58]. Сөйтіп, Қасым ханның бұрынғы 600 мың қоластындағылар (300 мыңы қазақтар және 300 мың ноғайлар) Тахир-хан билігінен кетіп, Ноғай ордасына барып бағынды. Сондай-ақ, Тахирдің Ташкент билеушісі Келді Мұхаммедпен (1525-1532/33 жылдары биледі) соғысып, Түркістан түбінде одан жеңілгенін де атап өту керек. Сонымен қатар оның әскерінің басым бөлігі қырғыздардан құралды [20, 147-148].

6.Тахирден кейін, Мұхаммед Хайдар Дулатиге сай, Бұйдаш биледі. Н.А.Атыгаев бұл мәліметтерге күмәнданып, Тахирден кейін Бұйдаштың 1537 жылы қаза болған інісі Бауш билеген деп есептейді [5]. Бірақ, бұл жерде қарсы болу керек. Бауш бір рет Қадырали Жалаириде Бұйдаштың ағасы ретінде, хан лауызымынсыз айтылған [8, 160]. Мұхаммед Хайдар Дулатиде Тахир-ханнан кейін, Бұйдаш қазақ ханы ретінде айтылған (бес көшірменің 2 көшірмесінде солай жазылған, басқа нұсқаларында Буйлаш, Бутлаш, Бирилаш есімдері жазылған [15, 106]) және Буслаш (екі көшірмесінде — Буйлаш, біреуінде — Булаш) [15, 349]. Көріп отырғанымыздай, бұл есімді (Бұйдашты) Баушпен шатастыру қиын. Біз білетіндей, Бұйдаш Абд ар-Рашид-ханның қарындасы Махим-ханымға үйленген болатын [15, 199]. Одан басқа, сондай-ақ, оның Абд ар-Рашид-ханның қызына да үйленгені туралы да факті бар:

«Өзінің қарындасы Бади ал-Джамал ханымды ол Бұйдаш сұлтан б. Адик сұлтан өзбек-қазаққа әйелдікке берді. Шайбанның өзбектері бірігіп, өзбек-қазақтарды талқандағанда, Бұйдаш күйеу баласы ретінде Рашид сұлтанға үмітпен кірді. Ал ол егер Бади ал-Джамал ханымға ажырасуға рұқсат бермесе, өліммен сескендірді. Бұл некеге мейлінше лайық осындай асыл патшадан ол [Бадиал-Джамал-ханымды] тартып алды да, Мухаммадиді берді» [15, 567].

Бұл жерде Бұйдаш-сұлтан туралы оқылғанмен Т.И.Султанов келіспейді. Ол Тарихи Рашидидің (Ленинградтық тізімдерін В648, С395, С394, D71) 4 қолжазбасын салыстырып, үш тізімде Бауш есімі, ал төртінші есім- араб графикасында Баушпен оңай шатастыруға болатын Бадш екені туралы қорытындыға келді. Сондай-ақ, есім Бауш ретінде аударылған Д.Росстың аудармасына апелляция жасай отыра, Т.И.Султанов Бади ал-Джамал күйеуінің есімі Бауш болуы толығымен мүмкін екенін көрсетті [21, 152]. Алайда, сонымен қатар Т.И.Султанов Тахирдің мирасқоры Бұйдаш-хан ретінде есімнің оқылуына күмәнданбайды. Одан басқа, Бауш Тарихи Рашидиде хан жалғауынсыз сұлтан лауазымымен, ал Бұйдаш болса, хан лауазымымен аталғанын атап кеткен жөн. Сонымен, Тахирден кейін Бұйдаш болғаны, ал Абд ар-Рашидтің күйеу баласы (оның қызының

күйеуі) болған Бауш туралы Т.И.Султановтың пікірімен келісуге (және Н.А.Атыгаевтің түсініктемесімен келіспеуге) болады. Сондай-ақ, Бұйдаш Абд ар-Рашидтің күйеу баласы болды, бірақ ол оның қарындасы Махим-ханымға үйленген.

Одан басқа, 1521-1522 жылдары қысқа мерзім билеп және ноғайлардың қолдауымен жалпықазақ тағы үшін Мамашпен күрескен, Бұйдаштың мейлінше ерте саяси қызметі туралы Литва метрикасының үзіндісі куәландырады. Ал Бауш болса, сол кездің белсенді саяси және әскери қайраткері ретінде айтылмайды (Қадырали Жалаириде және Мұхаммед Хайдар Дулатиде екі рет қысқаша айтылған). Бауштың 1537 жылы Синташ шайқасында қаза болуы екіталай, Н.А.Атыгаев айтқандай. Мұндай болжамның пайдасына бір де бір дәлел жоқ. Сондай-ақ, Қазақ хандығын шынайы билеген басқа Шыңғыс тұқымымен салыстырғанда, Бауш бір де бір шығармада хан эпитетімен аталмаған. Біз білетіндей, Бұйдаш 1559-1560 жылдары Науруз-ахмедтің ұлы Дервиш-ханмен болған шайқаста қаза болды.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің мәлімдемесі өте тартымды болып табылады:

Отызыншы (1524) жылы қазақтарда мың мың (миллион) адам болды, ал қырық төртінші (1537) адамдардың осы санынан жер бетінде із де қалған жоқ [15, 348]. Бұл мәлімдемені тура қабылдаудың қажеті жоқ. Қазақтар жер бетінен жоғалып кеткен жоқ, олар тек көптеген себептерге байланысты тәуелсіз мемлекет ретінде жойылды. Қазақ билеушілерінің бөлігі Ноғай билеушісінің бодандығын қабылдады (Ходжа-Мұхаммед пен оның 300 мың қазағы 1535 жылы Ноғай Ордасының боданы болды). Басқа бөлігі Могол және Шибандық билеушілеріне тәуелді болған көрінеді. 1530 жылдан бастап қазақ хандары билігінің хронологиясы шынайы мәлім емес.

Түрлі деректерде әртүрлі қазақ хандары айтылған: Дафтари Чингиз-намеде үш қазақ билеушісінің саймандары жазылған: Қасым- ханның, Эркельді-сұлтанның және Аваз-ханның [16, 127]. Әрине, бұл шығармадағы Қасым-хан бұл Қасым хан (1513-1521). Эркельді-сұлтанды Ташкенттің Шибандық билеушісі Кельді Мухаммедпен [1, 80] (Эр – бұл «ержүрек» эпитеті), немесе кейінірек өмір сүрген шыңғыс тұқымынынан Кельді-Мұхаммедпен теңдестіруге болады [1, 197] [14, 300]. Авазды қандай да бір қазақ ханымен теңдестіруге қиын. Қадырали Жалаири аталған хандардан басқа, оларға (шыңғыс тұқымынан хан эпитетімен) Өсек-хан, Жәдік-хан, Қожаш-хан, Тоғым-хан, өзбектер арасында Ахмат-хан ретінде мәлім Ахмед-хан (Бұрындары оның есімі Өзбек немесе Ахмат-хан деп атаған) сияқтыларды қосады.

Мұхаммед Хайдар Дулати мәліметіне қарай, Өсек пен Жәдік Қасым-хан тұсында 1513 жылы (кіші хан болмаған) хан болмаған.

Ноғайлармен соғысып, шайқаста қаза болған қазақ хандары мен сұлтандарын төменде біз атап өтеміз.

1. Есімдері хан эпитетімен айтылған Өсек-хан және Қожаш-хан [8, 160].

2. 1535 жылы Қазақ ханы Ходжа Мұхаммед 15 ұлымен және 300 мың қазақпен Шейдякте өмір сүрген. А.Исин оны Бұрындық-ханның ағасы Ходжа-Мұхаммедпен теңдестірді [13, 452]. Біз бұл тұжырыммен келіспейміз. Біздің пікірімізше, бұл Ходжа – Мұхаммед Әдіктің ұлы Қожаш-ханмен теңдестірілуі мүмкін [21, 152]. Қысқартылған есімдер қазақтар арасында сирек емес. Осылай Иш-Мұхаммед Ишим, яғни Есім (Шығайдың ұлы), Шайх-Мұхаммед – Шайхим (Шығайдың ұлы), Дин-Мұхаммед – Тыным (Хак-Назардың ұлы) болған. Қожаш, біздің пікірімізше, бұл толық Ходжа-Мұхаммед есімінің қысқартылған түрі [18, 92].

3. Өсек-ханның ұлы Болат-сұлтан ноғай шайқасында (соғыста) қаза болды [8, 167]. Біздің пікірімізше, бұл Болатты 1537 жылы ноғайлықтар хан сайлағысы келген Хан-Болатпен (Шейдяктің балдызы) теңдестіруге болады. Бәлкім, Болат не өте қысқа мерзім биледі, немесе ноғайлықтардың өзара қақтығысында (ноғай соғысы (шайқас)) қаза болып, хан тағына отырған жоқ. Осындай өзара қақтығыста Шейдяктің өзі құлатылып, ол бек

атағынан айрылып, не Ургенчке, не Бұхараға тап болған [23, 63]. Бәлкім, өзінің балдызы Болатты таққа отырғызу Шейдякті бек лауазымынан айрылуға әкелген көрінеді. Біз бұл жерде аталған Хан-Болатты Хак-Назармен теңдестірген В.В.Трепавловтың пікірімен келіспейміз [23, 59]. А.Ахметов аталған Болатты деректерден мәлім Өсектің басқа ұлы (Болекей-Куянмен)¹ теңдестіреді.

4. Ахмед (Ахмат-хан) Шейдяк бекпен соғыста Орақ қолынан қаза болды [8, 168]. Бұл жерде оның өлімінің тіркелген уақыты, егер Шейдяк әлі бек және Орақ оның қоластында болса, онда 1540 жылдардан кеш емес екенін атап өту қажет. Аталған Ахмат-ханды өзінің әкесі Хак-Назар сияқты бүгінгі Башкирия территориясын билеген Хак-Назардың ұлы Ахмед-Гиреймен теңдестіруге болады [17, 182]. Сондай-ақ, Хак-Назарханның қарындасы ноғайлық Шейх - Мамайда күйеуде болғаны мәлім. Ахматты Ахмат-Гереймен теңдестіру пайдасына келесі дәлелдер бар. Мәлім болғандай, Хак-Назар Алчагур-мырзаны² (деректе Алтакар) өлтірді. Алчагирдің ұлы Орақ кейін Ахмат-ханды өлтірді. Орақ бұл өліммен әкесін өлтіргеннің ұлын өлтіріп, қанды кек алу арқылы әкесінің кегін қайтаруы толығымен мүмкін. Мұндай құбылыстар сирек болған жоқ. Шибандықтар да Қазақ Шыңғыс тұқымынан осылай кегін алды. Айталық, Шибандық Хамза ағасы Жаныш –сұлтан үшін Жаныш-сұлтанның ұлы Ахматты өлтіріп, кегін алды [21, 154]. В.В.Трепавлов башқырлық Ахмет-Гирейді Кучумның ағасымен теңдестіргенін атап кету керек [24, 114-115], бірақ, біздің пікірімізше, бұл көзқарастың негізі осал.

5. Жәдік-хан бір ұлымен бірге Шағым-мырзамен шайқасып, Жыланды (Иланды) жерінде қаза болды [8, 168]. Егер жалпы қалыптасқан Шағым=Шейх-Мұхаммедті (Мұсаның ұлы) теңдестірсек, онда Жәдік 1510 –шы жылдары немесе сәл ерте қайтыс болған болады. Егер Шағым деп Шейдяктен кейін билеген Шейх-Мамайды түсініп болжасақ, онда Жәдік кейін 1520-1530 –шы жылдары қаза болған. Екінші көзқарастың пайдасына Шейх—Мұхаммедті білмеген, бірақ Шейх-Мамайды білген Қадырали Жалаири жанама куәландырады. Екінші жағдайда Жәдік Шейх-Мамайдың билікке келгеніне дейін (1541 жылға дейін) қаза болған. Қадырали Жалаири атап өткендей, Шейх-Мамай биледі, бірақ бек болған емес [8, 165]. Шейх-Мамайдың Шейдякпен соғысқанын, оның үстіне Шейх-Мамайдың балдызы (әйелінің інісі) Хак-Назар болғанын, ал Шейдяктің балдызы Хан-Болат (Өсектің ұлы Болат болса керек) болғанын атап өткен жөн. Сонымен, ноғайлардың Шейх-Мамай мен Шейдяктің өзара соғысына қазақ хандары мен Шыңғыс тұқымы қатысқанын болжай аламыз. Шейх-Мамай Хак-Назармен және Ахмед-Гиреймен бірігіп, Шейдяк пен Болатқа (Өсектің ұлы) қарсы соғысты. Оның үстіне, Ахмед-Гирей «Шейдякпен соғыста» Орақтың қолынан қаза болды, ал Болат та «ноғай соғысында» қаза болды.

Тоғымның қайтыс болу уақыты туралы мәселе өте тартымды. Т.И.Султанов оны 1537 жыл деп тіркейді. Н.А.Атыгаев 1551 жыл дейді. Бұл жерде Тоғым ұрпағы Тоғыз Сары (9 сары) деп аталғанын атап өткен жөн. Мұндай атаулар Қазақ руларында сирек емес. Айталық, (жалпы ортада бірден айрықшаланатын, түрлері кара торы (қара) болған, төрт ағалы-інілінің ұрпағы) Төртқара мәлім. Келесі, Керей руының тармағы Бесқара (бес ағалы-інілінің ұрпағы). Сондай-ақ, қарақалпақтық Бессары руы да мәлім (бес ағалы-інілінің ұрпағы). Бұдан шығатыны, Тоғымның 9 ұлы болғанын біз болжай аламыз. Джагатта шайқасында қаза болған 37 сұлтанның біреуі Тоғымның немерелес інісі (Башібек), ал қалғандары 36, біздің пікірімізше, Тоғымның 9 ұлынан тараған ұрпағы (сондай-ақ, ұлдары) болды. Ендеше, орташа әрбір ұлының 3 ұлы болды (9+29*3). Ендеше, Тоғым Джагатта түбіндегі шайқаста жас болған жоқ, ол өзінің ұрпағымен бірге ата ретінде қаза болды. Сондықтан, Тоғым өлімін 1537 жылмен белгілеу, (Тоғым өлімі туралы қандай

да бір мерзімнің жоқтығын ескерсек) бізге тым ерте сияқты. Бәрінен де бұрын Тоғым 150-1560-шы жылдары ұлғайған шағында қайтыс болған болар.

Өте таңқаларлық факті, ол Қадырали Жалаириде қазақтардың могол және өзбек хандарымен әскери қақтығыстары тіркелмеген, ал мәліметтердің басым бөлігі ноғай-қазақ соғыстарына және шайқастарына арналған. Бәлкім, оның арғы аталары ноғайларға бағынған қазақтардың арасында өмір сүрген болар. Оның арғы аталары нақты осы саяси оқиғаларға қатысқан, ал Моголистандағы оқиғалар және Шидандықтармен болған соғыс (Бұйдаштың және Адиктің барлық ұрпағының өлімінен басқасы) Қадырали Жалаири назарынан тыс қалған.

Басқа деректердің негізінде қазақ- могол соғыстарын қарастыруға болады.

О.Ф.Акимешкин могол-қазақ соғыстары туралы 6 деректің мәліметтерін қарастырып, «Абд ар – Рашид, өзінің бұрынғы достары қазақтарға қарсы дәстүрлі жауы өзбектермен одақтасып, сыртқы саяси курсы күрт өзгерткені туралы» қорытындыға келді [3, 216]:

Төмендегі кестеде деректерден алынған негізгі оқиғаларды көрсетеміз.

	Фатх Намейи казак Зайн ад-Дин Васифи	Тарихи Хайдари Хайдар бен Али
Бірінші оқиға.	Абд ар-Рашид пен Убайдаллах хан арасында одақ құрылды (1533-1539 жылдары биледі) Ақ-Боутз шатқалында биледі	Ақ-Боғыз шатқалында Будақ-хан мен Абд ар-Рашид-хан арасында келесімшарт жасалды. Будақ-хан Абд ар-Рашид-ханның қарындасына үйленді
Екінші оқиға	Хижраның 944 жылы (1537 жыл) Убайдаллах Казықұрт тауының етегінде қазаққа қарсы әскер жинап, оған Абд ар-Рашид қазаққа қарсы күшті біріктіру туралы ұсыныс жасады.	Хижраның 951 жылы (наурыз 1544 - наурыз 1545 жж.) Будақ пен Абд ар-Рашид Иссык-Көлде кездесіп, бірігіп қазақты талқандады [3, 220-221].
Үшінші оқиға	4 шілдеде Убайдаллах жорыққа шықты, 1537 жылы 26 шілдеде (17 сафара) екі әскер де Санташ төңірегінде кездесіп, 1537 жылы 27 шілдеде шайқаста қазақтар олардан талқандалды [3, 218-219].	Хижраның 953 году жылы (1546-1547 жылдар) Абд ар-Рашид Будақ-хан туралы жалған ақпаратқа байланысты Андижанға барып, және оны талқандады (аударманың жоқтығынан, не Будақтың талқандалғаны, не Андижан қаласының талқандалғаны белгісіз).

Бұл жерде, О.Ф.Акимешкиннің есебінше, екі шығарма да бір оқиғаны сипаттағанын атап кету керек, алайда, бұл мәні бойынша ұқсас, екі түрлі оқиға екені туралы ойлауға түрлі детальдердің өзгешелігі (мерзімі және әртүрлі хан есімдері) негіз бола алады. Сондай-ақ, О.Ф.Акимешкиннің пікірінше, аталған Будақ-хан бұл хижраның 959-963 жылдары (1551/52-1555/56) билеген белгілі Шибандық Барақ хан (Науруз-Ахмед) [3, 220] екенін атап кеткен жөн. Оның пікірін Т.И.Султанов та қолдайды [14, 285]. Бұл жерде, Будақ пен Барақ есімдерін теңдестіру өте даулы екенін айтып кеткен жөн. Біздің пікірімізше, Будақ-ханды қазақтың Бұйдаш-ханымен теңдестіруге болады. Бұл есім Будақ есіміне мейлінше ұқсас. Одан басқа, Абд ар-Рашидтің 4 қарындасы болған, оның біреуі де,

Мухаммед Хайдар Дулати бойынша, Барақта күйеуде болмағанын біз білеміз. Керісінше, Махим-сұлтанның Бұйдашта күйеуде болғаны айтылған [199]. Егер Абд-ар-Рашидтің өзі Бұйдаштың туған қарындасы (Чучук-ханымға) үйленгенін [26, 139], ал Бұйдаштың ағасы Бауш (және Абд ар-Рашидтің балдызы) Абд ар –Рашидтің қызына үйленген ескерсек, онда мұндай неке және одақ бізді таңқалдырмауы тиіс. Жалғыз жанама қарсы дәлел, ол жорық қазақтарға қарсы болды деген дәйексөз. Бірақ, бұл жерде Абд ар – Рашид-ханның Бұйдашты басқа қазақ хандарына қарсы күресте қолдағаны туралы айтуға болады. Бәлкім, 1537 жылы Абд ар-Рашид пен Убайдаллахтың біріккен әскері Бұйдашты талқандап, тек осыдан кейін ғана Бұйдаш Абд ар-Рашидпен одақтасқан болуы керек.

Абд ал Латиф-сұлтанның өлімі туралы айтқанда, болған оқиғаға қатысты түрлі нұсқадағы 4 дерек болғанын айту қажет.

	Тазкирейи Хваджа Мұхаммад Шариф	Бахр ал Асрар	Шах-Махмұд Чурастың хроникасы	Аноним
Жорыққа дайындық		Өзбектерсіз шайқасқа шапшаң кірісу	Өзбектердің көмегінсіз жорық	Жорыққа бес ай дайындық, Науруз-Ахмад-ханмен одақ (Абд ар-Рашид одан көмек сұрады)
Абд ар-Рашид-ханның бәсекелесі	Қазақ ханы	Бұйдаш-хан	Хак-Назар	Хак-Назар
Шайқас орны	Иссык-көл	Иссык-Көл маңы	Эмиль	Артыш (Ертіс)
Шайқастың салдары		Бұйдаш-хан қашты, 9 ту ұсталды	Хак-Назар және қазақ ханзадалары талқандалды қырғыз әмірлері тұтқынға алынды. 7 ту ұсталды	Хак-Назар және оның алты ханзадасы өлтірілді

Бұл жерде көріп отырғанымыздай, жорық детальдері ерекшеленеді. Біздің пікірімізше, бұл жерде бұл 4 куәлік бір оқиғаға қатысты деп О.Ф.Акимушкин жаңылысады. Біздің пікірімізше, бұл жерде екі жорықтың мәліметтері араласқан: Бұйдаш құтқарылған, Иссык-көлге Бұйдаш-ханға қарсы шапшаң жорық. Және біріккен қазақ-қырғыз әскеріне қарсы (Хак-Назар, біздің пікірімізше, бұл әскерді басқарған жоқ) Шығыс Қазақстанда Ертіс пен Эмиль өзендеріне жақсы жоспарланған жорық. Екі жорық та Абд ал-Латиф өлімінен кейін болып өткен. Біріншісі, сүйікті ұлының өлімі үшін барлық қазақтарды жазалағысы келген Абд ар-Рашидтің эмоциялық күйінен жүзеге асты. Абд ал Латиф өліміне еш қатысы болмаған және оның туған немерелес ағасы Бұйдаш-хан (оның апасы Абд ал –Латифтің анасы болатын) бірінші құрбан болды. Екінші жорық жоспарға сай, басқа қазақ ханына қарсы жүзеге асырылды. Бұл екі жорық та бір жылы болған көрінеді.

Абд ал-Латифпен соғысқан хан және шайқаста ол қайтыс болған шынында Хак-Назар болуы мүмкін. Алайда, Хак-Назардың өзі 1550-ші жылдары өлтірілуі мүмкін емес. Ертістегі және Эимльдегі бұл шайқас Абд ар-Рашидтің басқа қазақ хандарымен шайқасы, нақтырақ айтсақ, Тоғыммен. Осы шайқастың нәтижесінде Тоғым және оның барлық ұрпағы қаза болады, ал Чагат жері Ертіс пен Эмиль өзендері ауданында орналасты. Біз білетіндей, Ертіс пен Эмиль Могол хандарының шекарасы болды [26, 242]. Сонымен қатар, Чагатты Чагатау ретінде түсінген жөн. Яғни, Тоғым Шағатай ұлысының шекарасында қаза болды.

Мақаланы қорытындылай келе, Қазақ хандары билігі хронологиясына өзіміздің нұсқамызды ұсынғымыз келеді.

1. Керей (1470- 1482 жылдан кейін).
2. Бұрындық (1482 жылдан кейін -1513ж.), Керейдің ұлы.
3. Қасым (1513-1521), Жәнібектің ұлы.
4. Мамаш (1521-1522), Қасымның ұлы.
5. Бұйдаш (1521-1522) (1530-шы—1559/60), Жәнібектің ұлы Адиктің ұлы.
6. Тахир (1522-1530-ші), Жәнібектің ұлы Адиктің ұлы.

1530-шы жылдардан бастап қазақтардың бір бөлігі Ноғай ордасына бағынды, бір бөлігі Могол хандарымен одақтасты.

Қазақ хандары (Ноғай Ордасының одақтастары және (немесе) вассалы).

7.1. Ходжа Мұхаммед (Кожаш-хан) (1535), Жәнібектің ұлы Адиктің ұлы. Шейдіктің қойған адамы.

7.2. Болат (1537), Жәнібектің ұлы, Өсектің ұлы, Шейдіктің қойған адамы.

7.3. Хак-Назар (1530-40-шы), Қасым-ханның ұлы, Шейх-Мамайдың қойған адамы.

7.4. Ахмед-Гирей (1530-40-шые), Хак-Назар-ханның ұлы, Шейх-Мамайдың қойған адамы.

Ноғай Ордасы әлсірегеннен кейін Қазақ хандары.

8. Хак-Назар (1551/52-1580/81).

9. Тоғым (?-кезең 1552 жылдан бастап 1556 жылға дейін).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абусейтова, М.Х., Баранова, Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII веках. Алматы: Дайк-Пресс. 2001 430 с.

2. Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата Наука 1985г. 101 с.

3. Акимовский О.Ф. Средневековый Иран: культура, история, филология. Санкт-Петербург. Наука. 2004. 404 с.

4. Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Сведения «Алам-ара-йи шах Исмаил» о казахах и казахском ханстве XVI века//Материалы Международной научно-практической конференции «История Казахстана: Инновационные концепции и периодизация как приоритет научного познания» г. Алматы, 18 апреля 2013 года. С. 273-282.

5. Атыгаев Н.А. О преемнике Тахир-хана // Вопросы истории Казахстана. Исследования молодых ученых. Вып. III. Алматы, 2002.

6. Атыгаев Н.А. Казахские ханы XV-середины XVI веков хронология правления// Отан тарихы. 2012. № 3 (59). Алматы. С. 24-30.

7. Атыгаев Н.А. Хронология правления казахских ханов (15-середины XVI века)//Тюркологический сборник 2006. Москва. 2007. С.50-62.

8. Жалайыр Қадырғали би. Жамиғ Ат-Тауарих//Қазақстан тарихы туралы Түркі деректемелері. 5-ші т.: XV-XIX ғасырлар шығармаларынан үзінділер. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 140-173.

9. Зайцев И.В. «Астраханское ханство». Москва. Восточная Литература. 2006. 303 с.
10. Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI вв. Алматы. 2004. 160 с.
11. История Казахстана в персидских источниках. Том 2. (Маджма ал-ансаб вал-ашджар) Алматы. Дайк-Пресс. 2005. 692 с.
12. История Казахстана в персидских источниках. Том 4. Алматы. Дайк-Пресс. 2006. 620 с.
13. История Казахстана в русских источниках. Том 1. Алматы. Дайк-Пресс. 2005. 704 с.
14. Кляшторный С.Г. Султанов Т.И. «Казахстан: летопись трех тысячелетий». Алматы. Рауан. 1992. 373 с.
15. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди (перевод А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой). Ташкент. Фан. 1996.
16. Мустахимов И.А. Об одном списке Дафтар-и Чингиз-наме//Средневековые Тюрко-татарские государства. Выпуск 1. Казань. 2009. - С. 122-131.
17. Рычков П.И. «История Оренбургская». Уфа. 2001. 298 с.
18. Сабитов Ж.М. Генеалогия торе. Астана. 2008. 326 с.
19. Сабитов Ж.М. О хронологии событий в восточном Дашт-и Кыпчаке в 60-90-ые годы XV века// История, Экономика и Культура Средневековых Тюрко-Татарских государств Западной Сибири. Материалы Международной Конференции (Курган, 21-22 апреля 2011 г.). Курган. 2011. С. 58-62.
20. Семенов А.А. Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр//Труды академии наук Таджикской ССР. Том XII. 1953. - С.108-150.
21. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы. Дайк-Пресс. 2001. 276 с.
22. Трепавлов В.В. Казахские ханы XVI века в литовской метрике// Отан тарихы. 2013. № 3 (63). Алматы. С. 54-61.
23. Трепавлов В.В. Орда самовольная. Кочевая империя ногаев XV-XVI веков Квадрига 2013. 224 с.
24. Трепавлов В.В. Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды. Казань. 2011. 252 с.
25. Туркменистан и туркмены в конце XV — первой половине XVI в. По данным «Алам ара-и Сефеви» (пер. О. Эжаева). Ашхабад. Ылым. 1981. <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Sefewi/frametext.htm>
26. Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф. Акимущкина. Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество. 2010. 496 с.

ХРОНОЛОГИЯ ПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСКИХ ХАНОВ В XV И СЕРЕДИНЕ XVI ВЕКОВ

Ж.М.Сабитов

Международный университет Астана, Нур-Султан, Казахстан

Аннотация: единый период эпохи Казахского ханства охватывал период с середины XV до начала XVIII века. А после смерти Тауке хана начался второй период, период раздробленности. В первый период, длившийся 250 лет, у власти в Казахском ханстве находились семнадцать ханов.

В XV веке бразды правления удерживают три хана (Керей хан, Жанибек хан и Бурындык хан), в XVII веке – пять ханов, а в XVI веке-девять ханов. Имена лишь нескольких из девяти ханов XVI века особенно ярко упоминаются в казахской истории.

Ключевые слова: Казахское ханство, Казахские ханы, Дешт-Кыпчак, Керей и Жанибек

Автор туралы мәлімет:

Ж.М.Сабитов, PhD, доцент, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар Жоғары мектебінің доценті
zh.sabitov@gmail.com

ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ КАЗАХСКОГО РОДА «АРГЫН»

З. Джунисова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

Аннотация. Казахский род Аргын имеет разные версии своего происхождения. Мы проанализировали 15 версий происхождения этого рода. На основе анализа мы выделили самые надежные версии.

Ключевые слова: Аргыны, Казахи, История Казахстана, Центральная Азия, Золотая орда, этногенез казахов.

Аргыны одно из самых крупных племен среди казахов. В 1917 году по сведениям Мухамеджана Тынышпаева количество аргынов было 890 тысяч. Согласно данным Масанова Н.Э. численность аргынов на конец XIX века составляла 450-500 тысяч при общей численности казахов 3055-3340 тысяч. По данным академика Б.Р. Ракишева от 2013 года, оценочная численность аргынов превысила 2 млн. человек, что составляет 13-15 % от численности всех казахов.

Проблема происхождения аргынов очень сильно интересовала историков. В отличие от многих других племен (кереиты, найманы, джалаиры, коньрат, кипчак, и т. д.) происхождение аргынов остается дискуссионным и имеет большое количество версий. Ни одна из версий не является общепризнанной.

В данной статье мы постараемся привести весь список версий о происхождении племени Аргын.

В основном историки использовали лингвистические построения при определении предков Аргынов, то есть искали происхождение племени Аргын на основе созвучий. Данный подход имеет много недостатков, но в ту эпоху не существовало других методов, которые помогли бы с высокой долей вероятности, говорить о происхождении данного племени.

Перечислим основные версии происхождения «аргын».

1. Тынышпаев М. писал, что «в 5 веке; китайские историки упоминают о народе алунь или бай-егу». Данное племя обитало в Северной Монголии. Тынышпаев М. считал, что алунь можно читать арунь или аргунь, а бай-егу - улуг-аргунь». (Тынышпаев М. 2009). Как мы знаем, Байырку было телеским племенем (близкое древним уйгурам) и проживало в районе современном Тувы и Хакасии.

2. Аристов Н. А., Грумм-Гржимайло Г.Е., Гумилев Л. Н. о том, что казахские Аргыны являются потомками тюркского племени Басмыл (Аристов Н.А. 1896), (Грумм-Гржимайло Г.Е. 1926), (Гумилев Л. Н.1970). Данную версию критиковал Аманжолов С.А. (Аманжолов С.А. 1959).

3. На основе предыдущей версии Тынышпаев М. выдвинул свою вторую версию, согласно которой аргыны переводится как «помесь» (так кыргызы называли помесь яка и простого крупного рогатого скота). На основе этой идеи Тынышпаев М. приходит к мысли, что Аргыны это смесь двух племен Басмыл (Басими китайских источников, Тынышпаев М. считает их изначальными Аргынами) и восточных карлуков. Как писал он:

«восточные карлуки растворились в массе другого племени, а именно аргынов». (Тынышпаев М. 2009). Как известно оба племени (Басмыл и Карлук) происходят из Алтая. Ашимбаев Д. и Хлюпин В. поддерживают басмылско-карлукскую версию происхождения Аргынов (Ашимбаев Д., Хлюпин В. 2008).

4. Исследователи родоплеменной структуры казахского народа Востров В. В. и Муқанов М.С. считали, что Аргыны это потомки карлуков. (Востров В. В. Муқанов М.С. 1968).

5. Тынышпаев М. связывал казахских Аргынов с населением, живущим возле рек Аргун (на Дальнем Востоке, впадает в реку Амур), Аргут (на Алтае, впадает в реку Катунь) (Тынышпаев М. 2009), а также возле реки Аргун (на Кавказе (Чечня), впадает в реку Сунджу). (Тынышпаев М. 2009). Основной аргумент здесь совпадение названия казахского племени Аргын и названий рек (Аргун, Аргут).

6. Шакарим Кудайбердыулы в своей книге «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий» писал, что «аргыны Среднего жуза являются потомками ойрата Аргун-аги» (Кудайбердыулы Ш. 1990), наместника монгольских каганов в Иране. Ойраты являются монголоязычным средневековым народом, от которого происходят калмыки и западномонгольские племена (хошоут, торгоут, дербет, элют и т. д.).

7. Аристов Н. А. и Пищулина К. А. связывали казахских Аргынов с могульским племенем Аркинут (Аркенуд) (Аристов Н.А. 1896), (Пищулина К.А. 1977). Юдин В. П. критиковал данную точку зрения. (Юдин В.П. 1965). Ашимбаев Д. и Хлюпин В. пишут о присутствии Арканутов в улусе Хайду (Ашимбаев Д., Хлюпин В. 2008) хотя никаких первоисточников об этом нам не встречались.

8. Масанов Н. Э. считал, что Аргыны происходят от средневекового народа Кыпчак. (Масанов Н.Э. 2011).

9. Мусаев К. С. считает племя Аргын одно из кыргызских племен . (Мусаев К. С. 1999).

10. Махпиров В. связывает Аргынов с народом Аргу, который жил в XI веке в Южном Казахстане (современная Жамбылская область). (Махпиров В.У. 1997). Бартольд В.В. считал, что Аргу – это отюреченные согдийцы (средневековая народность Средней Азии, говорившая на восточно-иранском языке). (Бартольд В.В.).

11. Связь Аргынов и Гуннов. Некоторые исследователи этимологизирует слово Аргун как «красивый, чистокровный гун». (Ашимбаев Д., Хлюпин В. 2008) Абдрахманов А. переводит термин Аргуны как Западные гунны. (Эбдірахманов А. 1979). Куанганов Ш.Т. связывал Аргунов с Ариями и Гуннами (Арий-Гунн стал позже Аргын)

12. Муқанов М.С. считал, что аргыны до 13 века были известны как племя «Булат». (Муқанов М.С. 1974).

13. Жанузаков Т. Д. этимологизирует название Аргун как «множество», «группа», «союз племен». (Джанузаков Т. Д. 1982).

14. Валиханов Ч. Ч. связывал аргынов с улусом Чагатая. Он считал, что Органхатун была аргынкой (Валиханов Ч.,) хотя как мы знаем из Рашид ад-Дина, она происходила из рода ойрат. Также он писал: «племя аргын встречается в позднее время в составе населения улуса Чагатая. К примеру, жена хана Хулагу была из племени аргын». (Валиханов Ч.). Хотя здесь стоит отметить, что он спутал тут двух Хулагу:

«Памятка о сыновьях Джучи-хана и его внуках, имеющих отрасли до сего времени... Первый сын Хулагу (сын Орда эджена) – Тимур-Бука. У него было четыре старших жены: первая – Кокчин, дочь Тису-нойона из племени кунгират, вторая – Аргун-Тикин из рода аргуан, дочь Кури-Кучакара» (Рашид ад-Дин. 1952).

Таким образом, Аргун-тикин из рода аргуан жила в улусе Орда-эджена, а не в улусе Хулагу или улусе Чагатая.

15. Аргыны – это упоминаемые в китайских источниках аэрхуни. В Юань Ши пишется следующее: «Хасанна. Кераит. Следуя за Тай-цзу (Чингиз-хан), покорил Ванхана. Имел заслуги. Тай-цзу приказал ему пить воду вместе с ним из озера Бальджуна и сказал: "Те, кто пьют воду со мной, в будущем будут использованы по праву наследства". Затем Хасанна командовал войском аэрхунь (аргынов) и, следуя за Тай-цзу, покорял страны Сиюй (т.е. страны к западу от Китая - А.К.), участвовал в захвате Самарканда, Бухары и других городов. Когда Да-цзун (Угэдэй-хан) вступил на трон, по-прежнему возглавлял войско аэрхунь . . . Стал даругачи . . . Позднее умер от болезни. Его сын Негубо наследовал ему. Следуя за Сянь-цзуном (Менгу-ханом), атаковал Тяюйшань и отличился. Умер от болезни. Сын Негубо по имени Садилиши наследовал. Сын Садилиши по имени Мубала наследовал. Служил в охранной гвардии. Младший брат Мубала по имени Туманьда наследовал. После смерти. Туманьда его сын Хала чжан наследовал». (Кадырбаев А.Ш. 1984). Барманкулов М. поддержал эту версию. (Барманкулов М.К. 1999). Он привел описание биографии Хаджи-Хасиня из рода аэрхунь из страны Сиюй (Восточный Туркестан, современный Синьцзян-Уйгурский Автономный Район). (Барманкулов М.К. 1999). Ошан Ж., Еженханұлы Б. также склонны отождествить данное племя с аргынами. (Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері, 2006)

Таким образом, как мы видим, касательно происхождения рода « Аргын» существует большая научная дискуссия, в результате которой было выдвинуто не менее 15 гипотез о происхождении данного рода. Дальнейшее исследование историографии по данному вопросу с детальным анализом аргументов «за и против» каждой версии поможет выявить глубину аргументации каждой версии, выделив как реально аргументированные версии, так и слабо аргументированные.

Также интересны генетические данные по происхождению рода Аргын (Жабагин, М. К., Сабитов, Ж. М., Агджоян, А. Т., Юсупов, Ю. М., Богунов, Ю. В., Лавряшина 2016), (Balanovsky, O., Zhabagin, M., Agdzhoyan, A., Chukhryaeva, M., Zaporozhchenko, V., Utevska, O., ... & Skhalyakho, 2015) которые производят аргынов из Северного Ирана.

В целом, версий происхождения аргынов довольно много и сопоставление их происхождения с данными популяционной генетики еще предстоит изучить.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-ата. Издательство АК КазССР. 1959. Часть 1.
2. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Выпуск III-IV. Санкт-Петербург. 1896. С. 277-456.
3. Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы. Credos. 2008. 920 с.
4. Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы (Зертелу тарихынан). Алматы. 1979.
5. Барманкулов М.К. Хрустальные мечты тюрков о квадронации. Алматы, 1999. 416 с.
6. Бартольд В.В. Критика на книгу Н.Аристова «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» // Записки ВОИРАО. - СПб., - Т.2.
7. Валиханов Ч. Киргизское родословие // Собр. соч. в 5-ти томах. - Алма-Ата, - Т.2. - С.148-166.

8. Востров В. В. Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX-начало XX в.). Алма-ата. Наука. 1968.
9. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Том 2. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Ленинград. 1926.
10. Гумилев Л. Н. Поиски вымышленного царства.: легенда о государстве пресвитера Иоанна. Москва. Наука. 1970.
11. Джанузаков Т. Д. Очерк казахской ономастики. Алма-ата. 1982.
12. Кадырбаев А.Ш. Юань Ши как источник по истории керaitов и найманов//Письменные памятники востока: историко-филологические исследования. Ежегодник 1976-1977. Москва. 1984. С. 254-259.
http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/PPV_1976-1977_1984_17_kadyrbaev.pdf
13. Куанганов Ш.Т. Арий-гунн сквозь века и пространство. Алматы. 1999. 208 с.
14. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. V том. Алматы: Дайк- Пресс, 2006. 256 б. <https://e-history.kz/media/upload/55/2013/09/11/3ce245ef4cf27341c61baf747527a627.pdf>
15. Кудайбердыулы Ш. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Алма-Ата, СП Дастан, 1990. 120 с. <http://www.history.kz/Articles/argyn.php>
16. Масанов Н.Э. Кочевая Цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы. Print-S. 2011. 740 с.
17. Махпиров В.У. Имена далеких предков. Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. Алматы. 1997. 302 с.
18. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. - Алма-Ата: Наука, 1974. - 200 с.
19. Мусаев К. С. Истории Великой Кыргызской империи. Бишкек. 1999.
20. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков. Вопросы политической и социально-экономической истории. Алма-ата. Наука. 1977.
21. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том 2. М.-Л. АН СССР. 1952.
http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_3/rametext3.html
22. Тынышпаев М. История казахского народа. Алматы. Санат. 2009. 288 с.
23. Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов, Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами//Известия АН КазССР. Серия общественная. Алма-Ата. 1965. Выпуск 3. С. 52-65.
<http://www.zakon.kz/4595527-v-socsetjakh-podschitali-chislennost.html>
24. <http://www.zakon.kz/4595527-v-socsetjakh-podschitali-chislennost.html>
25. Жабалин, М. К., Сабитов, Ж. М., Агджоян, А. Т., Юсупов, Ю. М., Богунов, Ю. В., Лавряшина, М. Б., ... & Балановская, Е.В. Генезис крупнейшей родоплеменной группы казахов – аргынов – в контексте популяционной генетики // Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология, 2016. № 4 С. 59–68.
26. Balanovsky, O., Zhabagin, M., Agdzhoyan, A., Chukhryaeva, M., Zaporozhchenko, V., Utevska, O., ... & Skhalyakho, R. (2015). Deep phylogenetic analysis of haplogroup G1 provides estimates of SNP and STR mutation rates on the human Y-chromosome and reveals migrations of Iranian speakers. PLoS One, 10(4), e0122968.
<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0122968>

HISTORIOGRAPHY OF STUDYING THE ORIGIN OF THE KAZAKH TRIBE "ARGYN"

Abstract. The Kazakh clan Argyn has different versions of its origin. We have analyzed 15 versions of the origin of this genus. Based on the analysis, we have identified the most reliable versions.

Key words: Argyns, Kazakhs, History of Kazakhstan, Central Asia, Golden Horde, ethnogenesis of Kazakhs.

Сведения об авторе:

З. Джунисова, PhD студент, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан,
zukhsaidin@mail.ru